

J.J. Voskuil

De afgelopen decennia heeft vooral Wiegelmann zich beziggehouden met het opsporen van wetmatigheden in de verspreiding van innovaties¹. Zijn aandacht richtte zich daarbij in het bijzonder op de invloed van de economische conjunctuur op het tempo van die verspreiding². Onbedoeld wordt daarmee de suggestie gewekt dat iets alleen maar hoeft te worden uitgevonden of ingevoerd om zich vervolgens op de vleugelen van de hoogconjuncturen vanuit het centrum naar de periferie en van boven naar beneden te verspreiden. Behalve ons geloof in de verandering en de vooruitgang bevredigt een dergelijke suggestie onze behoefte aan monocausale verklaringen. Blijkt de werkelijkheid bij nadere beschouwing grilliger te zijn, dan wekt dat gemakkelijk irritatie. Die irritatie neemt nog toe wanneer, zoals tegenwoordig, de maatschappelijke druk op de omvang van de wetenschappelijke productie toeneemt, een ontwikkeling die fataal is voor de creativiteit en voor het onbevooroordeeld verwerven van kennis en inzicht, al zal men dat bij gebrek aan voldoende tegenwicht niet zo gauw merken. In die omstandigheden bergt het eenzijdig gebruik van kwantitatieve gegevens een extra gevaar van versluiering in zich. Kleine afwijkingen in de met behulp van de computer berekende percentages worden gemakkelijk weggepoetst, zeker als het alternatief een nog tijdrovender bronnenonderzoek met een onzekere uitkomst is. Hoe grillig zo'n verspreidingsproces niettemin kan verlopen, laat de verspreiding van koffie en thee in de Nederlandse samenleving zien. Er blijkt uit dat de drijfveren achter die verspreiding de afgelopen 250 jaar een aantal keren ingrijpend van karakter zijn veranderd, waardoor het proces telkens een nieuwe, onvoorspelbare wending nam. Er blijkt ook uit hoe gemakkelijk het

* Van dit artikel is een Duitse versie verschenen in N.-A. Bringéus e.a. (Hrsg.), *Wandel der Volkskultur in Europa*. Festschrift für Günter Wiegelmann zum 60. Geburtstag. Münster 1988, 407-428. Ik dank Marianne van Zuylen voor haar hulp bij het bijeenzoeken van gegevens, Koos Schell voor het tekenen van de verspreidingskaarten en Hans van Koolbergen voor zijn aandeel in de verwerking van de gegevens uit de boedelbeschrijvingen.

1. Günter Wiegelmann, *Diffusionsmodelle zur Ausbreitung städtischer Kulturformen*. In: *Stadt-Land-Beziehungen. Verhandlungen des 19. Volkskundekongresses in Hamburg vom 1. bis 7. Oktober 1973*. Hrsg. von Gerhard Kaufmann. Göttingen 1975, 255-265. Zie ook mijn artikel *Boedelbeschrijvingen als bron voor de kennis van groepsvorming en groepsgedrag*, in: *Volkskundig Bulletin* 13 (1987) 30-58.

2. Günter Wiegelmann, *Novationsphasen der ländlichen Sachkultur Nordwestdeutschlands seit 1500*, in: *Zeitschrift für Volkskunde* 72 (1976) 177-200; Id., *Von der Querschnittanalyse zur seriellen Analyse*, in: *Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde* 26/27 (1981/82) 235-248. Aan deze periodisering werd in 1986 in Münster een congres gewijd, waarvan de acta nog zullen verschijnen.

uitsluitend gebruik van kwantitatieve gegevens (in dit geval de verspreidingskaart en de boedelbeschrijving) op een dwaalspoor leidt. En het is een waarschuwing dat men erop verdacht moet zijn dat iedere nieuwe generatie van de traditionele verworvenheden een geheel ander gebruik kan maken, waardoor een lineaire, monocausale verspreiding over een langere periode eerder uitzondering dan regel lijkt te zijn.

In 1955 heeft ons Instituut een vragenlijst rondgezonden over het gebruik van thee en koffie bij en tussen de maaltijden³. Uit de antwoorden laten zich verspreidingskaarten tekenen van hun gebruik bij het ontbijt, in de loop van de ochtend, in de loop van de middag en bij de tweede broodmaaltijd. In de loop van de ochtend wordt algemeen in Nederland koffie gebruikt. Het gebruik bij de tweede broodmaaltijd lijkt sterk op dat bij de eerste broodmaaltijd⁴. Om die redenen koos ik als illustratie bij dit artikel de verspreidingskaarten van het gebruik bij het ontbijt (kaart 1) en in de middaguren (kaart 2a-c). In de middaguren heeft de thee, op het zuidoosten (Oost-Brabant en Limburg) en zuidwesten (Zeeland) na, een monopoliepositie. Bij het ontbijt houden koffie en thee elkaar, geografisch gezien, ongeveer in evenwicht: in de kustprovincies (Friesland, Holland, Zeeland) en langs de grote rivieren uitsluitend of in hoofdzaak thee, in de landprovincies (Drente, Overijssel, Gelderland, Noord-Brabant, Limburg) in hoofdzaak koffie, in het noordoosten (Groningen), in de Graafschap Zutphen en langs de Gelderse IJssel beide. Aanvullende gegevens (op de kaart een opengewerkt zwart balletje)

3. Vragenlijst 19 (1955), III, vr. A 2-4, B 2-3. Hierop kwamen 1084 antwoorden binnen. De antwoorden werden statistisch bewerkt (met enige aandacht voor regionale verschillen, maar zonder bijvoeging van verspreidingskaarten) in: *Onderzoek levensgewoonten in Noord-oostpolder, Elburg, Urk en Wieringen*, onder leiding van W.F. Wassink. Amsterdam 1966 (Publicaties van de Stichting voor het bevolkingsonderzoek in de drooggelegde Zuiderzee-polders), pp. 64-70. Behalve deze enquête werden na de oorlog nog twee andere enquêtes waarin ook het gebruik van koffie en thee aandacht krijgt, gehouden. De resultaten daarvan vindt men bij: J. Burema, Th. van Schaik en B. Woonink, *Een enquête naar de samenstelling van het ontbijt ten plattelande in Nederland*, in: *Voeding* 9 (1948), 189-200; id., *Een enquête naar de samenstelling van de middagmaaltijd ten plattelande in Nederland*, in: *Voeding* 11(1950), 285-297, met een aanvulling van B.P. Brouwers op p.372; B. Woonink, J.P. Burema en Th.F.S.M. van Schaik, *Enquête naar de avondmaaltijd ten plattelande*, in: *Voeding* 12 (1951), 367-379; Th.F.S.M. van Schaik en T.M.A.C. Drenth, *Een indruk van de voedingspatronen in Nederland*, in: *Voeding* 20 (1968), 73-89. In tegenstelling tot de periodiek gehouden consumentenonderzoeken waarin ook aandacht aan koffie en thee wordt besteed, zoals die van de Nederlandse Stichting voor Statistiek in 1947, wordt in deze enquêtes aandacht besteed aan regionale verschillen. Tenslotte wijs ik nog op een recente enquête van ons Instituut over het drinken tijdens, tussen en na de maaltijden vóór 1925 en nu: *Vragenlijst* 56 (1986).

4. Met dien verstande dat bij de tweede broodmaaltijd volgens de gegevens uit 1955 wat meer koffie wordt gedronken: bij het ontbijt dronk 36% van de informanten koffie en 20% thee, bij de tweede broodmaaltijd waren die percentages 47% en 10%. In resp. 5% en 14% van de gevallen werden koffie en thee beide genoemd, in 1% resp. 4% melk (dat in 13% resp. 23% als alternatief werd opgegeven), vgl. *Onderzoek levensgewoonten* (als noot 3). Bij deze percentages moet men wel bedenken dat ze statistisch gezien een vertekend beeld geven, omdat de meeste informanten op het platteland woonden en elke plaats, ongeacht de grootte, in beginsel maar één informant had. Aangezien het theegebruik vooral in het (dichtbevolkte) westen en de steden geconcentreerd was, moet het aantal theedrinkers percentueel aanzienlijk hoger gelegen hebben.

laten zien dat in de gebieden waar koffie en thee 1955 naast elkaar voorkwamen, de thee bezig was de koffie te verdringen. Dat laatste ziet men ook op de kaartjes van het verbruik in de middaguren: in de gebieden waar koffie werd gebruikt, gebruikte men ook thee, in het zuidwesten voorafgaand aan de koffie, in het zuidoosten alleen bij de niet-boeren (burgers)⁵.

De op de kaartjes getoonde verspreiding, in het bijzonder die van het gebruik bij het ontbijt, is niet verrassend. Men vindt haar op meer kaarten⁶. Ze weerspiegelt in grote lijnen de verschillen in de economische en culturele geschiedenis binnen de huidige Nederlandse grenzen. De klei- en veengebieden langs de kust behoorden in de zeventiende eeuw, waar we de oorsprong van het gebruik moeten zoeken, tot de dichtstbevolkte en welvarendste van Europa. Ze waren overdekt met een dicht net van steden en stadjes, een concentratiepunt in de Europese handel, met een hoog ontwikkelde nijverheid en een op de markt gerichte, welvarende veeteelt en akkerbouw. De landprovincies waren daarentegen veel dunner bevolkt. De marktoverschotten van de boerenbedrijven waren gering. Er waren veel woeste gronden en, buiten de kleistroken langs de grote rivieren die economisch en cultureel dicht bij de kustprovincies lagen, weinig steden en een voornamelijk op huisindustrie gebaseerde opkomende nijverheid. Wanneer ik tegen deze achtergrond aan de hand van de verspreidingskaarten een werkhypothese zou moeten opstellen, dan lijkt het aannemelijk dat in Nederland oorspronkelijk koffie werd gedronken, maar dat de thee, eerst in de middaguren en later bij het ontbijt, vanuit het noordwesten (Friesland) en het zuidwesten (Zeeland) en vanuit de stad de koffie heeft verdrongen, een proces dat dan in 1955 nog niet geheel voltooid was. In wat volgt wil ik proberen om deze hypothese, eerst aan een seriële bron (boedelbeschrijving) en vervolgens aan gegevens uit andersoortige historische bronnen te toetsen.

De verspreidingskaart van 1955

Laat men niet de kaart maar de historische feiten spreken, dan werd, naar alle waarschijnlijkheid, de thee en niet de koffie als eerste in de Nederlandse

5. Deze ontwikkeling is voor het ontbijt zonder meer af te lezen uit kaart 1. Een vergelijking van de kaarten 2a-c laat zien dat de koffie bij de niet-boeren eerder verdrongen is dan bij de boeren. Uit het volgende blijkt dat in dit proces de niet-boeren vooroplopen.

6. Men vergelijkte bv. de kaart van het broodverbruik in Nederland bij J.J. Voskuil, *De weg naar luilekkerland*, in: *Bijdr. en Med. betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 98 (1983), 460-482.

samenleving geïntroduceerd⁷. Nadat in 1610 een kleine hoeveelheid thee als curiositeit vanuit Batavia naar Amsterdam was gestuurd, groeide de belangstelling bij een select publiek zodanig, dat de eerste werkelijk grote partij in 1667 grif van de hand ging. Dat kan als het begin van de theehandel van de V.O.C. beschouwd worden⁸. In diezelfde tijd raakte door de oprichting van koffiehuisen (in 1663) in Amsterdam en Den Haag (mogelijk naar Engels voorbeeld) ook de koffie bekend⁹. Dit tijdsverschil van ongeveer vijftig jaar vindt zijn afspiegeling in de boedelbeschrijvingen van de huizen van de stadhouderlijke familie. Het eerste theegoed vindt men daar in 1654 in de hofhouding van Amalia van Solms (de weduwe van Frederik Hendrik), het eerste koffiegoed in 1688 aan het Hof te Leeuwarden¹⁰. Naarmate men zich verder van dit centrum verwijderd, wordt die tijdsspanne echter kleiner. In Weesp, een kleine, welvarende stad, ongeveer 15 km. ten oosten van Amsterdam, vindt men het eerste theegoed in 1686 bij een rijke patriciër, het eerste koffiegoed in 1698 bij een boer¹¹. In de stad Groningen, in het noordoosten, ver verwijderd van het culturele centrum in het westen, respectievelijk in 1682 en 1689¹². Dit kan toeval zijn, geholpen door het geringe aantal gegevens waarover ik op het ogenblik beschik, maar vergelijkt men de ontwikkeling in het bezit van thee- en koffiegoed in een stadje als Weesp (met ca. 30% boeren) met die in een boerendorp dichtbij Den Haag (Maasland) en die in

7. Voorzover mij bekend werden beide voor het eerst in de Nederlandse literatuur vermeld in 1596 in de *Itinerario, voyage ofte schipvaart van Jan Huygen van Linschoten naar Oost ofte Portugaels Indien*. Amsterdam 1596, pp. 35-36. In datzelfde jaar kreeg Carolus Clusius, hoogleraar te Leiden, vanuit den vreemde de eerste koffiezaden toegestuurd, vgl. G.D.J. Schotel, *Het oud-Hollandsch huisgezin der zeventiende eeuw*. 2e verb. druk, uitg. d. H.C. Rogge. Leiden (1904), p. 388 en (J.R. ter Molen), *Thema thee. De geschiedenis van de thee en het theegebruik in Nederland*. Rotterdam, Museum Boymans-Van Beuningen, 1978, p. 13, noot 11.

8. (J.R. ter Molen) *Thema thee* (als noot 7), p. 14. Deze tentoonstellingscatalogus geeft in de begeleidende tekst een goed overzicht van de geschiedenis van het theegebruik in Nederland.

9. De eerste Engelse koffiehuisen dateren van 1650 (Oxford) en 1652 (Londen). Ze werden in Europa alleen nog voorafgegaan door dat in Venetië (1647), vgl. G.H. Jansen, *De eeuwige kroeg. Hoofdstukken uit de geschiedenis van het openbaar lokaal*. Proefschrift Utrecht. Meppel 1976, pp. 99, 153.

10. *Inventarissen van de inboedels in de verblijven van de Oranjes en daarmede gelijk te stellen stukken, 1567-1795*, bewerkt door S.W.A. Drossaers en Th.H. Lunsingh Scheurleer. 3 dln. 's-Gravenhage 1974-1976 (R.G.P. Grote serie 147-149), dl.I, p. 244 (no. 90: een goude teekan), p. 249 (no. 212: een zilvere teekan); dl. II, p. 140 (no. 150: een vergulden caffecanjen, waarob ob den deksel sijn hochheits wapen geëmalirt is), p. 148 (no. 330: een dousein caffeschooteltjes met coppjes, van buyten bruyn met figurtjes gedriit en van binnen in blau en wit, waartoe gehooren twe dergelike speelcomen), p. 149 (no. 375: een half dousein caffeschaltjes met copjes, geript), (no. 377: tien achtantie caffeschoteltjes en copjes, Japans met landschappen), p. 152 (no. 471: een half dousein caffegoet met landschap), (no. 477: een stelsel caffegoet met bergjes), no. 482: een caffecanjetten met lange tuyt). Ter vergelijking: in de laatste inventaris komen naast dit koffiegoed 3 theekeetels, 42 thee kopjes en schotelletjes, 4 1/2 dozijn theegoed, 11 trekpotten en 8 theepotten voor.

11. Hans van Koolbergen, *De materiële cultuur van Weesp en Weesperkarspel in de zeventiende en achttiende eeuw*, in: *Volkskundig Bulletin* 9 (1983), 3-52, i.h.b. pp. 27-29.

12. D.F. Kuiken, *De koffiehuisen in Groningen, 1686-1808*, in: *Groningse volksalmanak* 1982-83, 21-41, i.h.b. pp. 21-23.

enkele boerendorpen in Groningen (Stedum, Garsthuizen, Westeremden), dan ziet men dat ook daar de koffie een aanvankelijke achterstand inloopt of (in het geval van de Groningse dorpen) misschien zelfs met een voorsprong begint¹³.

Percentage thee- en koffiegoed

		1680-	'90-	1700-	'10-	'20-	'30-	'40-	'50-	'60-	'70-	'80-	'90-	1800
WEESP	N=	13	8	5	29	31	29	16	21	32	27	37	23	26
thee	%	15	0	20	76	77	86	94	100	100	100	92	96	88
koffie	%	0	0	40	48	71	55	75	81	91	81	94	96	88
MAASLAND	N	-	-	-	-	-	9	20	19	23	17	10	10	15
thee	%	-	-	-	-	-	37	60	89	91	93	100	100	100
koffie	%	-	-	-	-	-	37	25	68	48	60	90	80	50
STEDUM,enz	N	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
thee	%	-	-	-	-	-	-	-	53	57	27	46	61	-
koffie	%	-	-	-	-	-	-	-	63	70	100	88	94	-

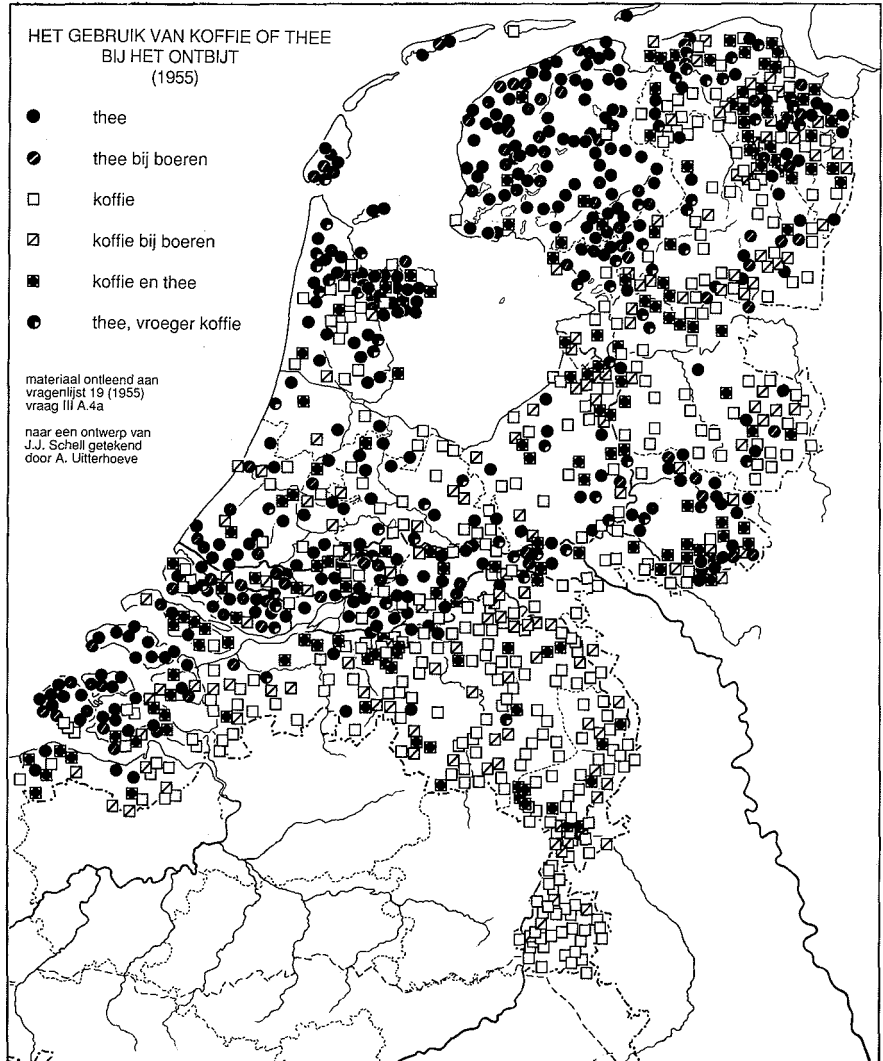
N = aantal inventarissen

Blijkbaar heeft de koffie zich vanuit de kustprovincies sneller verspreid dan de thee, zo snel dat ze (als ik op grond van deze paar getallen mag generaliseren) tegen het eind van de achttiende eeuw in het westen en in het noordoosten door vrijwel iedereen gebruikt werd, terwijl de thee in het noordoosten nog maar in drie van de vijf huishoudens was doorgedrongen. Geldt dat laatste nu ook voor het oosten? Voor de Graafschap Zutphen (die wij evenals het noordoosten op de verspreidingskaart van het gebruik bij het ontbijt leerden kennen als een gebied met zowel koffie als thee) zeker niet. Ik beschik weliswaar alleen over de negentiende-eeuwse gegevens van Groenlo en Lichtenvoorde, maar het percentage huishoudens met thee- en koffiegoed is hier in het begin van de negentiende eeuw zo hoog, dat men zich niet kan voorstellen dat het twintig jaar eerder veel anders was:

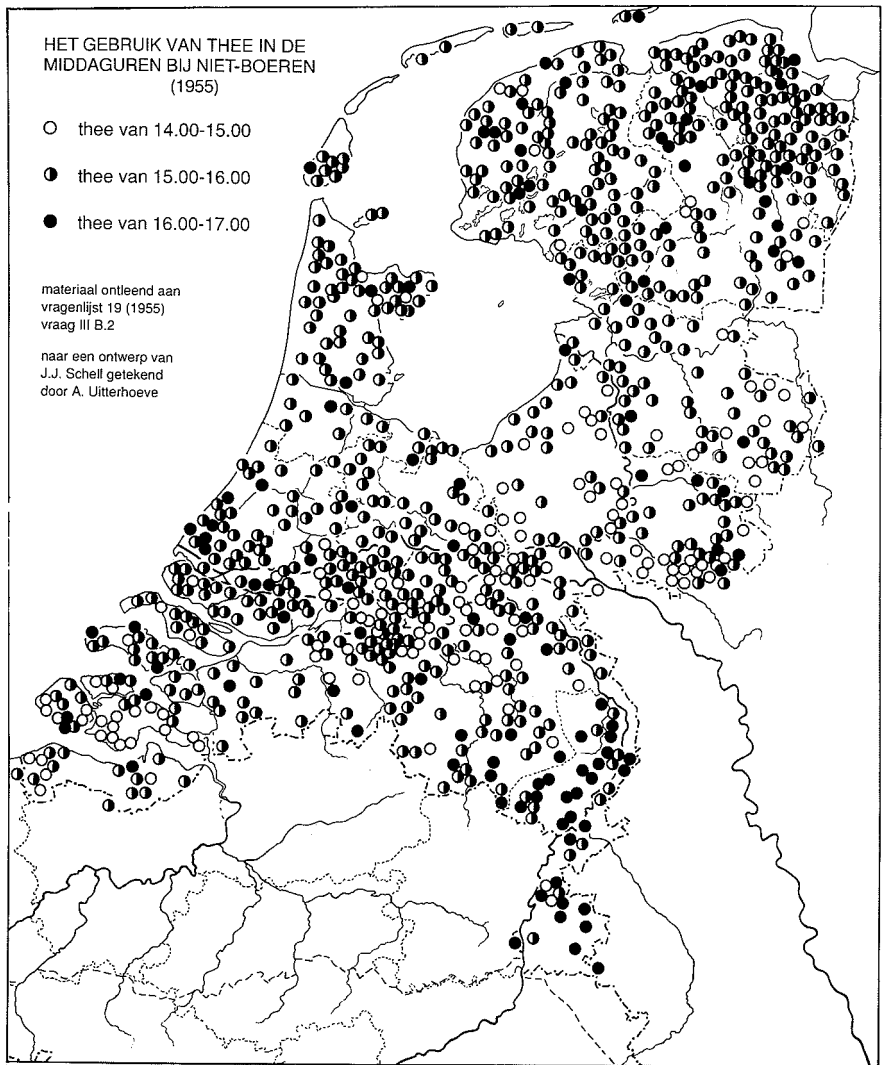
		1810-	'20-	'30-	'40-	'50-	'60-	'70-	'80-	'90-
GROENLO/LICHTENVOORDE	N=	3	13	46	54	62	55	49	112	21
theegoed	%	100	92	87	83	85	85	71	88	71
koffiegoed	%	100	80	89	87	87	96	94	94	86

Daarentegen lijkt de situatie in Dalfsen in de negentiende eeuw een regelrechte voortzetting van een soortgelijke als die in het noordoosten:

13. De gegevens uit de Groningse dorpen ontleen ik aan I.B.M. Matthey, *Op fiscaal kompas. Een bijdrage tot de economische geschiedenis van het gewest Groningen in de 17e en 18e eeuw, met toespitsingen op de dorpen in de huidige gemeente Stedum*, in: Westeremden, het verleden van een Gronings terpdorp, onder red. v. I.B.M. Matthey. Groningen 1975, 195-360. De overige gegevens in de hiernavolgende tabellen bevinden zich in de Rijksarchieven in Arnhem, Den Haag, Haarlem en Zwolle, en in fotocopie of film op het P.J. Meertens-Instituut. De oudste gegevens voor Maasland dateren pas uit 1734, omdat zich daar in dat jaar voor het eerst een notaris vestigde.

Kaart 1

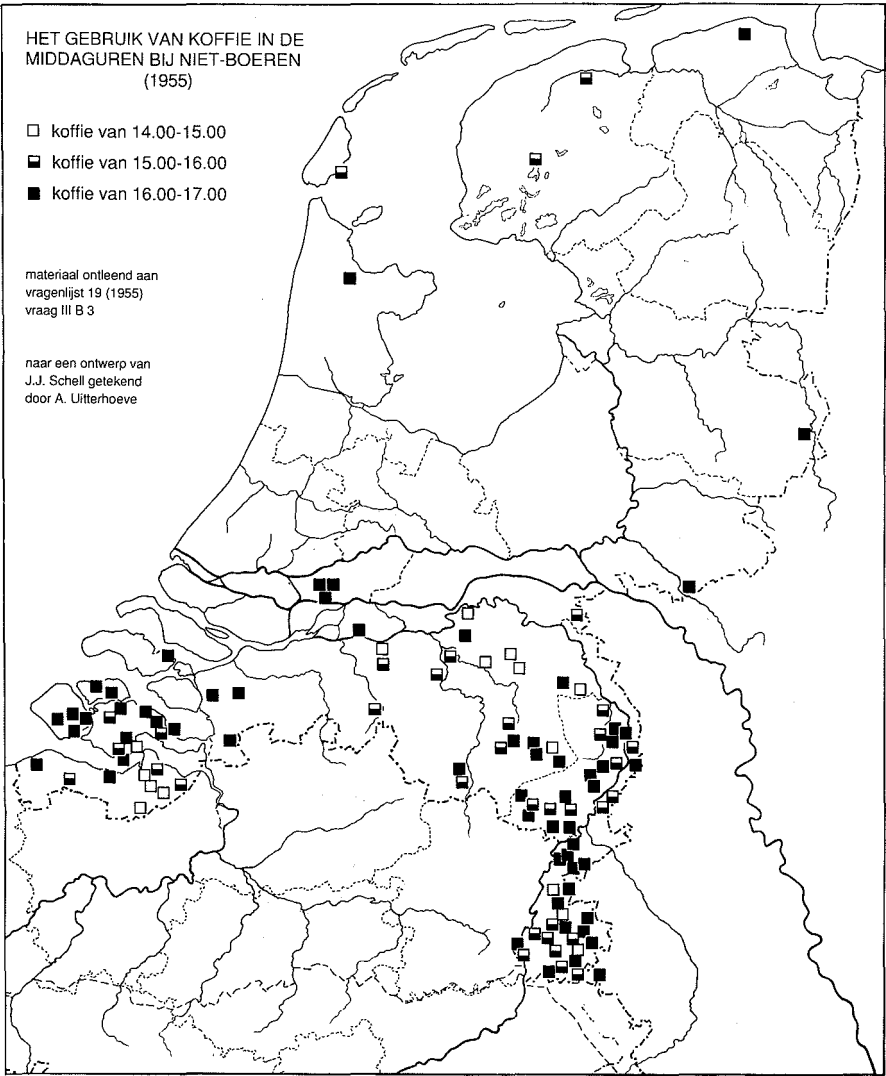
Kaart 2a

HET GEBRUIK VAN KOFFIE IN DE
MIDDAGUREN BIJ NIET-BOEREN
(1955)

- koffie van 14.00-15.00
- ▣ koffie van 15.00-16.00
- koffie van 16.00-17.00

materiaal ontleend aan
vragenlijst 19 (1955)
vraag III B 3

naar een ontwerp van
J.J. Schell getekend
door A. Uitterhoeve

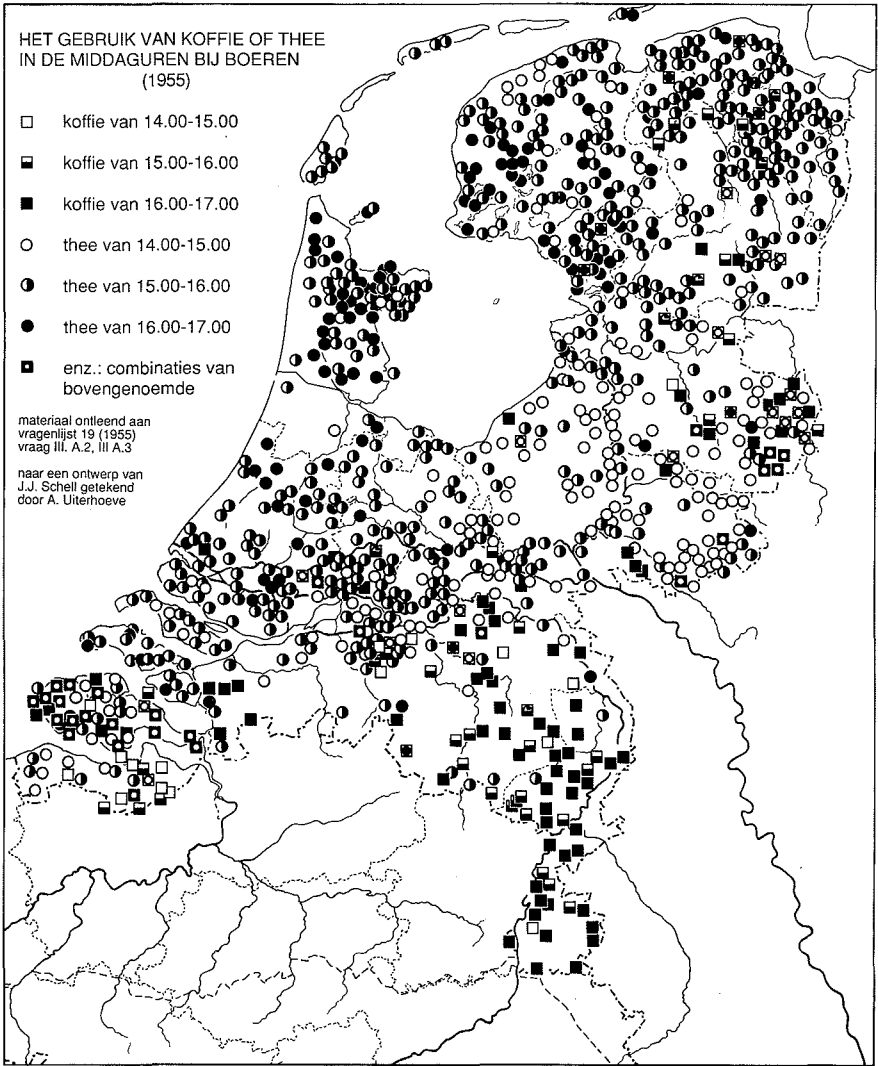
Kaart 2b

HET GEBRUIK VAN KOFFIE OF THEE
IN DE MIDDAGUREN BIJ BOEREN
(1955)

- koffie van 14.00-15.00
- koffie van 15.00-16.00
- koffie van 16.00-17.00
- thee van 14.00-15.00
- thee van 15.00-16.00
- thee van 16.00-17.00
- enz.: combinaties van bovengenoemde

materiaal ontleend aan
vragenlijst 19 (1955)
vraag III. A.2, III A.3

naar een ontwerp van
J.J. Schell getekend
door A. Uiterhoeve

Kaart 2c

		1810-	'20-	'30-	'40-	'50-	'60-	'70-	'80-
DALFSEN	N=	14	26	10	6	20	30	45	43
thee	%	64	61	70	83	40	30	20	16
koffie	%	86	100	100	100	75	63	67	41

N.B. Aan het begin van de jaren vijftig komt er een andere notaris, die veel globaler beschrijft.

Uit bovenstaande tabel blijkt dat iedereen koffie dronk. Een onderverdeling naar sociale groepen laat zien dat vooral de landarbeiders en de boeren minder thee gebruikten.

Thee goed in

DALFSEN	1810-1849	1850-1889
bij de:	%	%
notabelen	100	100
middenstand	83	41
armen	75	44
grote boeren	80	36
boeren	60	13
landarbeiders	20	5

Verrassend in het beeld dat deze cijferreeksen geven, is dat het, na een dynamisch begin in de achttiende eeuw, in de negentiende zo statisch wordt, alsof de koffie en de thee aan het eind van de achttiende eeuw, na een nek-aan- nek race die door de koffie is gewonnen, een verzadigingspunt hebben bereikt waarin daarna geen verandering meer kwam. Voor de koffie betekende dat, dat ze in vrijwel het gehele land algemeen werd gedronken. Voor de thee was dat alleen in het westen het geval. In het oosten (en vermoedelijk ook in een deel van het zuiden) schijnt ze hier en daar (de Graafschap Zutphen is in ieder geval een uitzondering) wel door een meerderheid onder de burgers gebruikt te zijn, maar niet of nauwelijks door de boeren en boerenarbeiders. Dat is een heel ander beeld dan de verspreidingskaarten suggereerden. Op voorhand valt al wel te zeggen dat de verklaring gezocht moet worden in het feit dat de verspreidingskaarten wel gegevens leveren over het specifieke gebruik van koffie en thee in de jaren vijftig van de twintigste eeuw, maar niet over de veranderingen die daaraan voorafgingen, de boedelbeschrijvingen wel over de veranderingen in het bezit van koffie- en thee goed, maar niet over het specifieke gebruik ervan. Om gebruik en verandering met elkaar te verbinden, zullen we andersoortige bronnen moeten zoeken. In zijn *Alltags- und Festspeisen* heeft Wiegelmann getoond hoe belangrijk voor dit speciale onderwerp de geneeskundige en natuurkundige plaatsbeschrijvingen zijn. Ik zal hem

daarin volgen en hun gegevens aanvullen uit andere, meer incidentele bronnen.

De drijfveren achter de verspreiding op grond van kwalitatieve gegevens

a. De theevisite en het koffiehuis als uitingen van een nieuwe levensstijl (zeventiende eeuw)

Hoewel koffie en thee vanaf het eind van de zeventiende eeuw gewoonlijk in één adem genoemd worden¹⁴, leek het er bij hun introductie nog op dat ze een geheel verschillende plaats in de samenleving zouden krijgen. Met de thee werd geëxperimenteerd in kleine kring. Het theedrinken werd omgeven met rituelen. Het vaak kostbare theegerei, van porcelein, goud of zilver, droeg bij tot de status van de bezitster. Thee leek te zijn voorbestemd om de lege uren van een sociale elite in beschaafd gezelschap aangenaam te vullen. Toen ze zich in de tweede helft van de zeventiende eeuw in bredere kring begon te verspreiden, was dat aanvankelijk vooral onder vrouwen van de meer welgestelde burgers, die er een voorwendsel in vonden om elkaar 's middags te bezoeken en op hun beurt de echtgenoten van lager geplaatsten weer tot voorbeeld dienden¹⁵. Daarentegen had koffie in het begin een uitgesproken publieke functie. Ze werd geschonken in het koffiehuis, waar mannen die hun bezigheden buitenshuis hadden elkaar 's ochtends ontmoetten, de nieuwsberichten lazen, of een pijpje rookten. In tegenstelling tot thee gaf koffie geen status, integendeel, in het begin was het koffiehuis geen plaats waar deftige lieden zich konden vertonen. De koffie leek voorbestemd voor mannen die buitenshuis hun werk hadden, een voorwendsel om even uit te rusten, te praten, zaken te doen, een spelletje te spelen¹⁶. Deze tegenstelling vindt men weerspiegeld in de literatuur uit die tijd. Er wordt de spot gedreven, enerzijds met de boer die voor het eerst in een koffiehuis komt en zich laat verleiden om zijn koffie veel te heet te drinken¹⁷, anderzijds met vrouwen die hun tijd verbeuzelen op theevisites en hun geld verkwisten aan kostbaar theegoed¹⁸. Voegt men daar nog de kritiek bij op lieden uit de lagere standen die zich uit begeerte de mode te volgen ook aan het theegenot overgeven, hoewel zij er

14. Vgl. bv.: *De gedebaucheerde koffy- en theewereld*. Amsterdam 1701.

15. Vgl. bv. de beschrijving bij (J.R. ter Molen), *Thema thee* (als noot 7), pp. 26-36.

16. G.D.J. Schotel, *Het maatschappelijk leven onzer vaderen in de zeventiende eeuw*. 2e verb. druk door H.C. Rogge. Leiden (1905), pp. 51-56; G.H. Jansen, *De eeuwige kroeg* (als noot 9), pp. 153-154.

17. G.H. Jansen, *De eeuwige kroeg* (als noot 9), p. 153, geeft twee bijna identieke voorbeelden, ontleend aan *Het suynigh en vermaeckelijck coffy-huys, ofte een versameling van een party vermakelijcke en koddige kluchten*. Zaandijk 1678, en aan W. van der Hoeven, *'t Koffyhuys*. Een kluchtspel. Amsterdam 1712.

18. Verschillende citaten bij (J.R. ter Molen), *Thema thee* (als noot 7), pp. 30-31.

niet voor gebouwd zijn¹⁹, dan mag men concluderen dat bij het gebruik van koffie een barrière tussen de burger en de boer ligt, en bij dat van thee tussen hen die het geld hebben om niets te doen, en hen die niets doen, maar dat niet mogen laten merken. Men kan zich voorstellen dat dat op de verspreiding van invloed is geweest. De koffie verspreidde zich van stad naar stad, van koffiehuis naar koffiehuis. De thee zakte langzaam af in de sociale hiërarchie, via door vrouwen georganiseerde theevisites, waarbij ze steeds opnieuw een sociale barrière moest overwinnen. De spot op de boeren verklonk snel. De kritiek op de vrouwen verschoof van spot over het snobisme, de gewichtigdoenerij, de geldverspilling van de elkaar op de thee nodigende dames, naar zorg over de lichamelijke verzwakking en het verlies van werkkraft van vooral vrouwen die de hele dag thuis bij de koffie- of theepot bleven zitten. In de spot uit de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw klinkt irritatie door, enerzijds over het verlies aan exclusiviteit, en anderzijds over vrouwen die zich in elkaars gezelschap, zonder mannen, denken te kunnen amuseren. In de zorg in de jaren zeventig en tachtig van de achttiende eeuw hoort men irritatie over ledigheid bij de lagere standen, die immers geschapen zijn om te werken²⁰ Deze bezorgdheid over de lichamelijke gevolgen van het gebruik van koffie en thee kan men ook in de negentiende eeuw nog regelmatig beluis-

19. C. Bontekoe, *Gebruik en misbruik van de thee, mitsgaders een verhandeling wegens de deugden en krachten van de tabak*. 's-Gravenhage 1686, p. 56.

20. Van de 38 klachten over het misbruik van koffie en thee die ik in geschriften uit de tweede helft van de achttiende eeuw aantrof, hebben er 14 in het bijzonder betrekking op vrouwen. De reeks wordt geopend door Johann Hermann Knoop, *Tegenwoordige staat of historische beschrijvinge van Friesland*. Leeuwarden 1763, p. 471: "Dog de Thee, hoe gezond anders, als hy matig gebruikt word, kan dikwils zelf schadelijk worden, namelyk als men dezelve te veel drinkt, gelyk vele Vrouwen, inzonderheid in de Steeden, doen, waar door ze al te veel Water in 't Lighaam verkrygende, ziekelijk en kwynagtig worden." Ze zet zich voort met een klacht bij W. van Doeveren (*Academische redevoering over de gunstige gesteldheid van Groningen voor de gezondheid, afteleden uit de natuurlijke historie der stad*. Groningen 1771, p. 54) over het misbruik van thee en koffie in Groningen, en ze bereikt haar piek in de jaren zeventig en tachtig bij Iman Jacob van den Bosch, *Natuur- en geneeskundige verhandeling van de oorzaken, voorbehoeding, en geneezing der ziekten, uit de natuurlijke gesteldheid van het vaderland voortvloeiende*. Verhandelingen uitgeg. door de Holl. Mij der Weeten-schappen dl. 18. Haarlem 1778; en in de Verhandelingen van de Natuur- en Geneeskundige correspondentie societeit in de Vereenigde Nederlanden dl. 1-4. 's-Gravenhage 1783-1793. De klachten komen uit het gehele land (behalve het zuidoosten). Het uitvoerigst is I.J. van den Bosch. Hij is van mening (p. 426) "dat, van alle de Dranken, geene de Nederlanders meerder ontaart, ontzenuwt, en van de natuurlyke kracht en sterkte hunner Voorvaderen berooft, dan de allersterkst heerschende en te verregaande buitenspoorige misbruikenvan de warme en heete Koffy- en Thee-dranken", terwijl het de kelen verslapt en vernauwt (p. 544), de lichamen verdrinkt (p. 457) en de maag van haar natuurlijk slijm berooft (p. 455). In de *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden, dl.13, vervattende het begin der beschrijving van Friesland*. Amsterdam (enz.) 1786, pp. 152-153, wordt het een "verderflyke tyd- en geldspilling" genoemd. Heppe, *Kort bericht van de gelegenheid van Almelo*, in: Verh. v.d. Natuur- en Geneesk. correspondentie societeit 3, 2e st. (1789), 421-441, meent (p.429) dat het de jongelieden tot allerlei ongeregelheden geschikt maakt; en J. Macquet, *Proeve eener geneeskundige historie der stad Zierikzee en der eilanden van Schouwen en Duiveland*, in: Verh. v.d. Natuur- en Geneesk. correspondentie societeit 1, 3e afd. (1783), 145-184, is van oordeel (p. 157) dat de koffie en thee er de voornaamste oorzaken van zijn, dat de vissersvrouwen veel van hun oude nijverheid verloren hebben. "Deze dranken hebben iets aanlokkelyks" voegt hij eraan toe "en bederven het gemeen, dat 'er lui en vadsig door wordt." Ook buitenlanders viel het onmatig koffie- en theegebruik op. Zo schreef een Pruisische veldprediker in 1793: "Behalve de ongezonde lucht en de hoogst immorele levenswijze van

teren. Maar dan strekt ze zich niet meer in de eerste plaats uit over de vrouwen, maar richt ze zich op mensen in het algemeen die te heet drinken en hun warme eten er voor verwaarlozen, een zorg die geheel past in het negentiende-eeuwse streven om de lagere standen discipline bij te brengen²¹.

b. Het binnendringen van thee en koffie in het huishouden (eind zeventiende eeuw)

Uit de verandering in de kritiek blijkt dat het drankgebruik in de achttiende eeuw verschoven is. Koffie en thee hebben zich blijkbaar vanuit de exclusiviteit van het koffiehuis en de theevisite een plaats in het dagelijks leven van grote delen van de bevolking weten te veroveren. In het allereerste begin, in de tweede helft van de zeventiende eeuw, zien we daartoe al aanzetten. Thee werd toen ook in de koffieuizen geschonken, maar een succes schijnt dat niet te zijn geworden²². In ieder geval zag ze geen kans de koffie van de eerste plaats te verdrijven. Interessanter is het verhaal van de afgezant van Frederik Casimir van Hanau, die met de W.I.C. kwam onderhandelen over het pachten van een landstreek in Zuid-Amerika. Hij kreeg van de bewindhebbers een diner aangeboden dat twaalf uur duurde en hij vertelt hoe de heren tussen

velen in Amsterdam vormt het overmatig gebruik van koffie en thee een groot gevaar voor de gezondheid. Voor een gezelschap van drie of vier Hollanders wordt een koffiekant aangesleept, die je doet verbleken. Een Duitser drinkt als regel niet meer dan twee of drie koppen koffie, een Hollander drinkt er evenwel zes achter elkaar(...) Het theedrinken begint 's ochtends na het opstaan en eindigt eerst kort voor de middagmaaltijd. Gelijk na het opstaan van tafel begint men opnieuw met theedrinken, dat dan voortduurt tot het diner. De derde thee-episode begint 's avonds na tafel en zo gaat men door met slempen tot men naar bed gaat. Men ziet dan ook hier veel opgezwollen gezichten en corpulente vleesmassa's" (geciteerd bij T.K. Looijen, *Ieder is hier vervuld van zijn voordeel ...Amsterdam in de ogen van buitenlanders*. Amsterdam 1981, p. 48). Bij deze plaatsen voegen zich tenslotte nog vele tientallen opmerkingen van tijdgenoten over de ongelofelijke hoeveelheden koffie en thee die van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat worden verzwoegen, zoals b.v. bij F.J. Volteren, *Bericht aangaande de ziekten binnen de stad Utrecht, sedert den Jaare 1777, tot het einde van 1779*, in: Verh. v.d. Natuur- en Geneesk. correspondentie societeit 1, 2e afd. a. (1783), p. 501: "de burgerstand (drinkt) melk; (...) zelden wyn, maar ligt bier, onmaatig thee, coffy, somtyds salie- of rosemaryn-melk; terwyl hun avondmaal meestal uit boterhammen en coffy bestaat (...) het gemeen (...) gekarnde melk (...) terwyl slappe coffy genoegzaam de eenige drank is, die door hun, van den morgen tot den avond, in ongelooflyke maate wordt ingezwoegen."

21. Ook in de negentiende eeuw komt de kritiek van medici en van sociaal voelende predikanten. Ik trof haar aan bij S.J. Rutgers, *Beschrijving van Kolham* (enz). Groningen 1849, p. 88; S. Coronel sr., *Middelburg voorheen en thans; bijdrage tot de kennis van den voormaligen en tegenwoordigen toestand van het armwezen aldaar*. Middelburg 1859, pp. 235-236, 278; P.H. Asman, *Proeve eener geneeskundige plaatsbeschrijving van de gemeente Leeuwarden*. Utrecht 1870, p. 74; A.P. Fokker, *De volksvoeding in Zeeland*, in: Ts. ter bevordering van de geneeskunst 13, dl. II(1877), 195-240, p. 199; en Ph. Kooperberg, *Geneeskundige plaatsbeschrijving van Leeuwarden*. 's-Gravenhage 1888, p. 112. Asman en Kooperberg hebben vooral bezwaar tegen te heet drinken, de kritiek van Coronel is tekenend voor de sociaal-ethische opvattingen in zijn tijd. Hij geeft als afschrikwekkend voorbeeld het gezin van een man "van fatsoenlijke burgerafkomst, door zijn verdiensten (f8.- à f10.- per week) gerechtigd eene eerste plaats onder den stand van arbeiders in te nemen", waar bijna alle geld voor voedsel en drank opgaat aan koffie en versnaperingen.

22. Vgl. bv. Y. Vincent, *Pefroen met 'et schaapshoofd*. Klucht-spel. Amsterdam 1669, p. 9: "Gaat hy dikwijl een pijpje roken Op het Rokkin, alwaar de Thee heel puik is, en de Coffi mee" (geciteerd in het Woordenboek der Nederlandsche taal dl. 7, II (1941), kol. 5027); G.H. Jansen. *De eeuwige kroeg* (als noot 9), p. 153.

de maaltijden, waarbij overvloedig werd gedronken, een pijpje rookten, een dansje maakten en een kopje thee dronken²³. Dat lijkt op een eerste poging om thee een plaats bij de maaltijd te geven, die overigens evenmin directe gevolgen heeft gehad. Wat dat betreft had de koffie meer succes. In 1692 klagden de koffiehuishouders in de Hollandse steden dat de hen opgelegde belasting veel te hoog is, aangezien de mensen de koffie thans zelf, in hun eigen huis, klaarmaken²⁴. Het is een aanwijzing dat de koffie tegen het eind van de zeventiende eeuw op haar beurt de huishoudens is binnengedrongen. Een opmerking van Juffer Van Beveren, in 1697, dat het koffiedrinken bijna algemeen wordt, onderstreept dat nog eens²⁵. Van nu af wordt het de vraag wie van beide, de koffie of de thee, zich het eerst een plaats in het dagelijks leven zal veroveren. Dat de thee daarbij gehinderd werd door het ritueel dat het theedrinken omgaf en de status waarmee ze belast was, kan men vermoeden. Dat vermoeden wordt ondersteund als men kijkt naar de plaats die het theegoed tot ver in de negentiende eeuw in de boedelbeschrijvingen inneemt. Het is in de huishoudens waar beide voorkomen zowel kwalitatief als kwantitatief een veelvoud van het koffiegoed, en het bevindt zich, in tegenstelling tot de behoeften voor de koffie, die men doorgaans in de keuken aantreft, vooral in de ruimten met een representatieve functie²⁶. Een andere, niet minder belangrijke factor voor hun verspreiding zijn hun uitgangspunten: voor de koffie de ochtend, voor de thee de middag. Het algemene gebruik in 1955 om de koffie halverwege de ochtend en de thee halverwege de middag te drinken (kaart 2a-c) gaat daar op terug. Met deze overgang van een publieke respectievelijk representatieve functie naar een algemeen gebruik in het leven van alledag zal ik me eerst bezighouden. Dat de boedelbeschrijvingen daarvan alleen een versluierd beeld kunnen geven, zal na het voorafgaande duidelijk zijn.

23. H.B.(rugmans), *Een Duitsch geleerde te Amsterdam*, in: *Amstelodamum* 7(1920), 25-27.

24. G.D.J. Schotel, *Het maatschappelijk leven* (als noot 16), p. 50.

25. Als noot 24.

26. Dit berust op indrukken. Het moet nog door nader onderzoek geverifieerd worden.

c. *Thee en koffie als alternatief voor bier en water (achttiende eeuw)*

Bier was in de zeventiende eeuw de belangrijkste drank²⁷. Daarnaast werden water²⁸, wijn, melk, karnemelk en wei²⁹ gebruikt. Over de kwaliteit van het water werd al in de zestiende eeuw geklaagd, vooral in de steden in de veengebieden en in de kustprovincies, waar het vaak brak was of stonk. Die klachten namen in de zeventiende en achttiende eeuw toe³⁰. Misschien mede daardoor werd het drinken van water bij degenen die zich geen bier konden veroorloven een teken van armoede³¹. Wijn was voor hen geen alternatief. Het werd in de zeventiende en achttiende eeuw in toenemende mate de drank van de elite, in plaats van bier. Melk, wei en karnemelk behoorden in die tijd meer tot de voedingsmiddelen dan tot de dranken³². Er werd pap van gemaakt, die een belangrijke plaats innam bij de dagelijkse maaltijden, vooral in de veeteeltgebieden. In het bijzonder wei en karnemelk werden daar echter ook wel gedronken, in de eerste plaats door de boeren³³. Bontekoe beschouwde ze als

27. L. Burema, *De voeding in Nederland van de middeleeuwen tot de twintigste eeuw*. Assen 1953, pp. 76-77, 93-94.

28. Hugo Grotius, *Batavi, parallelon rerum publicarum liber tertius, de moribus ingenioque populorum Atheniensium, Romanorum, Batavorum*. Vergelijking der Gemeenebesten derde Boek: Over de zeden en den inborst der Atheniensen, Romeinen en Hollanderen, ed. Johan Meerman. Dl. 2 (Haarlem 1802), pp. 52-53: "Bij eene zulke hoop komt dit nog te stade, dat een groot gedeelte van Holland zijn dorst nog tegenwoordig met weij of water lescht (welke laatste echter bij ons niet al te geschikt is om geschonken te worden)" (ca. 1602).

29. Zie hiervoor noot 28, en voorts L. Burema, *De voeding in Nederland* (als noot 27), p. 92.

30. L. Burema, *De voeding in Nederland* (als noot 27), pp. 94, 136, 144-146. Een historisch overzicht van de problemen met het drinkwater in Amsterdam bij Izak Vogelzang, *De drinkwatervoorziening van Nederland voor de aanleg van de drinkwaterleidingen*. Proefschrift Utrecht. Gouda 1956, pp. 103-122.

31. Theodorus Velius, *Chronyk van Hoorn*, enz. Vierde druk. Hoorn 1740, p. 557, vermeldt dat men in 1617 wegens de felle vorst in de steden en dorpen van het Noorderkwartier gedwongen was in plaats van bier water te drinken. In gasthuizen werd in ieder geval naast bier ook water geschonken, vgl. R. Wolf, *Van armenzorg tot burgerzorg. De particuliere gasthuizen van 's-Hertogenbosch*, in: *De Brabantse leeuw* 1 (1986), 14-20.

32. Johan van Beverwijck, *Schat der gesontheydt* (enz.) Amsterdam 1652 (eerste druk Dordrecht 1636), pp. 133-138.

33. L. Burema, *De voeding in Nederland* (als noot 27), p. 92. Voor het verschil tussen de veeteeltgebieden in de kustprovincies en de landprovincies vergelijkte men voor de eerste Hadrianus Junius, *Batavia* (...) Leiden 1588, p. 222: "Deze noorderlingen (bedoeld zijn waarschijnlijk de bewoners van het Noord-Hollands platteland, J.J.V.) voeden zich met roggebrood, met kaas, met melk en met wei, uit de melk afgescheiden bij wijze van drank"; en voor de landprovincies Johan Picardt, *Korte beschryvinge van eenige vergetene en verborgene antiquiteten der provintien en landen gelegen tusschen de Noord-zee, de Yssel, Emse en Lippe. Waer by gevoeght zijn Annales Drenthiae*, (enz.) Amsterdam 1660, pp. 252-253: "Daer en is geen Natie die ick kenne/ die minder spijsse gebruyckt/ waer uyt corruptie en verrottinge van daen komt/ als de Drentse. Veel Melck en Bry/ opruytsel/ dick Bier/ Tuynvruchten/ en andere diergelijcke vochte en corruptibele spijsen/ sullen het Lichaem wel doen swellen en corpulent maken/ maer evenwel sullen geen starkheydt of vastigheydt gheven/ maer veele corruptien en verrotheden causeeren. Daer teghen het gebruyck van veel Rogghenbroodt/ suyver Scharbier/ Sandt-moes of Kool/ en andere spijsen/ die solijde/ en de corruptie niet soo seer onderworpen zijn/ en sullen de Lichamen niet corpulent noch dick buyckigh/ maer solijde/ gedrongen/ en vast maken: En dien volgens durabeler en ouder. En sodanig is de ordinarise spijsse der Drentse Natie."

dranken voor de mindere man³⁴. Goed bier was duur. Het goedkoopste bier was vaak slecht van kwaliteit en bedierf snel. Daardoor liep het bierversbruik bij een dalende conjunctuur in de zeventiende eeuw drastisch en in de achttiende zelfs dramatisch terug³⁵. In die omstandigheden zien we in de achttiende eeuw een toenemend gebruik, aanvankelijk van karnemelk en wei³⁶, later van koffie en thee. Koffie en thee hadden het grote voordeel dat ze armoe maskeerden, in tegenstelling tot bijvoorbeeld water. Dat dat pas mogelijk werd nadat de prijzen omstreeks 1750 drastisch waren gedaald³⁷, bracht daar geen verandering in. Dat dergelijke psychologische motieven een rol hebben gespeeld, bewijst de mededeling in 1779 van de stadsgeneesheer van Haarlem (waar het water in de nabijheid van de duinen uitstekend van kwaliteit was) dat de aanzienlijken wijn, bier of water bij het eten dronken, terwijl de armen uitsluitend koffie en thee gebruikten. De afkeer van water was bij de laatste groep zo sterk, dat hij, naar zijn zeggen, gedurende de achttien jaar dat hij stadsgeneesheer was, “nooit enig behoeftig mens had aangetroffen die voor

34. Cornelis Bontekoe, *Tractaat van het excellenste kruid thee* (enz.). 3e verm. druk 's-Gravenhage 1685, p. 59: “onse Natie meent dat dit Land te koud, en te vogtig is, 't Water te onsuiver, en haar Lichaamen niet gedisponeert, om te drinken de vuile, koude, brake Wateren van dese landen. Onse menschen beminnen dan liever de Wijn, de Brande-wyn, met syn gedesteleerde Wateren, de Bieren, of soo 't lieden van minder conditie sijn, en van een andere opvoeding, de Wey, en gekarnde Melk.”

35. E.M.A. Timmer, *De generale brouwers van Holland. Een bijdrage tot de geschiedenis der brouwering in Holland in de 17de, 18de en 19de eeuw*. Haarlem 1918. Timmer wijt het verval van de bierbrouwerijen aan de zware belastingen, de hoge lonen, de dure grondstoffen, gepaard aan een toenemend gebruik van wijn, koffie, thee en gedistilleerd. Uit de hierna volgende passages zou men echter concluderen dat er eerder sprake was van een vicieuze cirkel: J.H. Knoop, *Tegenwoordige staat (...)* van Friesland (1763) (als noot 20), p. 470: “De Brouwerijen en Biertapperyen zyn in deze Nederlanden veel verminderd, na dat het Thee- en Coffy-drinken, zedert omtrent 100 Jaren opgekomen, en allengskens meer en meer in gebruik geraakt is, ja zodanig sterk (...)”; I.J. van den Bosch, *Natuur- en geneeskundige verhandeling* (als noot 20), p. 600: “Bieren waren beter, (...) maar ook deeze zijnvoor den gemeenen man niet te bekomen:terwyl de dagelijksche of gewoone bieren, weinig ter versterking begeerd worden”, p. 433: “De excessen bestaan (in de Alblasserwaard) in koffy en thee, wyl de gemeene man geen bier kan overwinnen”, D. Kruseman, *Bericht aangaande de ziekten, welke geregeerd hebben onder het Detachement van Zyne Doorl. Hoogheids Lyf-Regiment Orange Vriesland gedurende deszelfs verblyf te Hellevoetsluis, van den 15 April tot den 14 September 1778*, in: *Verhand. v.d. Natuur- en Geneesk. correspondentie societeit dl. 1 afd. 3* (1783), 241-259, p. 244: “En, belangende de warme Thee en Koffy dranken, hoe nadeelig dezelve ook aan de Gezondheid geacht worden, moesten nochtans aan 't Volk worden toegelaaten; dewyl deeze, ter oorzaak van de duurte van het Bier, de eenigste verandering van drank voor hun uitmaakten.

36. Tissot en Bicker raden de gewone man als drank wei, karnemelk en water aan, liever dan koffie en thee; bier achten ze daarentegen een zeer goede drank, (S.A.D.) Tissot en L. Bicker, *Tissots en Bickers raadgeving voor de gezondheid van den gemeenen man, van landlieden en allen*, die de hulp van eenen bekwaamen Genees- of Heelmeester ontbeeren (enz.). 4e verm. en verb. dr. Rotterdam 1780 (eerste dr. 1764), p. 2, 14-15.

37. (J.R. ter Molen), *Thema thee* (als noot 7), p. 29: na 1750 waren de theeprijzen zozeer gedaald, dat een ieder zich deze drank kon veroorloven; daarvoor waren er sterke schommelingen, waardoor het soms onmogelijk was thee te krijgen, terwijl op andere ogenblikken (zoals in 1722 toen de V.O.C. uit concurrentieoverwegingen thee dumpte) de overschotten zo groot waren, dat er zelfs met kruiwagens langs de straat met thee werd gevent. Iets dergelijks geldt voor de koffie, vgl. J.A. Faber, *De achttiende eeuw*, in: *De economische geschiedenis van Nederland*, onder red.v. J.H. van Stuyvenberg. Groningen 1977, 119-156, i.h.b. p. 145.

zijn dagelijkse drank zuiver water dronk, hoezeer de stad daarvan allerwege zeer overvloedig in voorzien is”³⁸. Daarbij kwamen koffie en thee tegemoet aan de enkele malen (vooral bij vrouwen) gesignaleerde behoefte aan warme dranken³⁹ en aan hun geringe belangstelling voor bier⁴⁰. En ze kregen een extra stimulant toen als gevolg van de elkaar in de achttiende eeuw opeenvolgende veepesten melk en melkproducten schaars en duur werden⁴¹.

Tussenstand: de verspreiding van thee en koffie in de zeventiende en achttiende eeuw

Met het aangeven van de voorwaarden voor de verspreiding van koffie en thee als dagelijkse drank is het proces zelf nog niet getekend. Het laat zich min of meer volgen in de geneeskundige en natuurkundige plaatsbeschrijvingen van omstreeks 1775, in de landbouwenquête en de enquête van de minister van Binnenlandse Zaken tijdens de Franse overheersing en in een aantal meer incidentele enquêtes en plaatsbeschrijvingen uit de negentiende eeuw. In grote lijnen voltrok het zich van west naar oost, van de stad naar het land en van hoog naar laag. Om een beeld te geven van de verspreiding van west naar oost, plaats ik de ontwikkeling in het noordwesten (Friesland) tegenover die in het oosten (Drente). In Friesland waren tegen het midden van de achttiende eeuw bier en karnemelk de belangrijkste dranken: bier bij de burgers, karnemelk bij de boeren (in het bijzonder de veeboeren). Koffie en

38. J. Willemsse Gerritsz., *Bericht van de gelegenheid van Haarlem en der ziekten aldaar in het jaar 1779*, in: Verh. v. d. Natuur- en Geneesk. correspondentie sociëteit 1, 2e afd. a (1783), 630-724, i.h.b. p. 649-655.

39. Bv. I.J. van den Bosch, *Natuur- en geneeskundige verhandeling* (als noot 20), p. 439: “Van Harlingen (wordt) het menigvuldig gebruik van lauw water, waar door zich hier een menigte menschen van beide Sexen, doch inzonderheid de Vrouwen, verslappen en bederven, onder het nadeelige van de levenswyze vermeld”; id., pp. 457-458: “De vernauwde keelen of moeilijke doorzwelging te Maassluis (...) is zoo groot, dat men nergens weet, naar evenredigheid der menschen, dit ongemak zoo menigvuldig als aldaar, gezien te hebben; het veel drinken van warm water doet hier zeker veel toe; maar men gelooft nog meer, dat het opslurpen van zeer heete koffy en thee, en het doorzwelgen van zeer heet voedsel, ’er nog meer toe doet.”

40. Bv. I.J. van den Bosch, *Natuur- en geneeskundige verhandeling* (als noot 20), p. 437: “Veelen onder de Vrouwen drinken nooit bier”; J. van Zwigt, *Bericht van de gelegenheid en ziekten enz. te Berkel*, in: Verhandelingen v. d. Natuur- en Geneesk. correspondentie sociëteit 2, afd. 1 (1785), 267-286, i.h.b. p. 272: “zodat onder de vrouwen maar een enkele gevonden wordt, die nu en dan, maar meestal nooit, Bier gebruikt.”

41. I.J. van den Bosch, *Natuur- en geneeskundige verhandeling* (als noot 20), p. 415; S. Israëls, *Ontstaan en ontwikkeling van Drachten*, in: Smellingerland. Proeve van een “geakinde” van de gemeente Smallingerland. 2 dln. Drachten 1944-50, 315-365, i.h.b. pp. 335-337

thee waren toen al bekend en in 1763 zo ingeburgerd, dat niet alleen de burgers maar ook de meeste boeren, vooral de vrouwen, twee tot drie keer per dag thee dronken⁴². Twintig jaar later, in 1786, hadden koffie en thee het bier bijna geheel verdrongen⁴³. In 1812 werd bier alleen nog bij feestelijke gelegenheden gebruikt⁴⁴. Thee was toen de belangrijkste drank, belangrijker dan koffie en melk. Drente, dat in het oosten aan Friesland grenst, lag daar tenminste dertig jaar bij achter. In het midden van de zeventiende eeuw was bier (licht bier) daar de enige drank⁴⁵. Ruim honderd jaar later, 1775, was bier op de terugtocht voor water en karnemelk en kwam de koffie op, vooral onder de vrouwen⁴⁶. Weer veertig jaar later, in 1818, had de koffie het pleit gewonnen en behoorde het gebruik van bier tot het verleden⁴⁷.

42. J.H. Knoop, *Tegenwoordige staat of historische beschrijving van Friesland* (als noot 20), pp. 469-472. Omstreeks 1730 raakte de thee in het oosten van Friesland in zwang, vgl. S. Israëls, *Ontstaan en ontwikkeling van Drachten* (als noot 41), pp. 336-337. Omstreeks 1740 waren er in Friesland nog deftige burgerhuishoudens waar de thee alleen als geneesmiddel bekend was, na ca. 1750 zou ze allengs in gebruik zijn gekomen, vgl. Jacobus Scheltema, *Geschiedenis van de dagelijksche kost in de burger-huishoudingen*, in: *Geschied- en letterkundig mengelwerk* 4 (1830), II, 185-320, p. 210.

43. *Tegenwoordige staat van Friesland* (1786) (als noot 20), pp. 152-153.

44. Uit een brief van de prefect van Friesland aan de minister van Binnenlandse Zaken (Baron d'Alphonse) als bouwstof voor zijn *Aperçu de la Hollande*. (Algemeen Rijksarchief: Arch. Binnenl. Zaken 1769-1813, no. 1232).

45. Zie noot 33.

46. I.J. van den Bosch, *Natuur- en geneeskundige verhandeling* (1775) (als noot 20), p.441; R.D. Mulder, *De oudste medische dissertatie over Drenthe en haar verband met de "Tegenwoordige staat"*, in: *Nieuwe Drentse volksalmanak* 68 (1950), 61-68, pp. 67-68: "De dagelijksche drank is putwater en karnemelk, minder wijn en bier (...) Intussen krijgt, hetgeen wij zeer betreuren, tegenwoordig meer en meer de overhand: warm aftreksel van de blaren van thee, en vooral van de geroosterde bonen van koffie" (1784); *Tegenwoordige staat van het landschap Drenthe*. Amsterdam, enz. 1792-95, pp. 159-160: "Hun drank is doorgaans, Putwater of gekarnde Melk. Nogthans wordt thans de Koffy zeer misbruikt".

47. *Beschouwing van den tegenwoordigen toestand van Drenthe in gemeenzamen brieven*. Amsterdam 1818, p. 96. Ter vergelijking nog enkele gegevens uit Groningen en de landprovincies (Overijssel, Gelderland) enerzijds en de kustprovincies (Noord- en Zuid-Holland) anderzijds: Groningen: *De landbouwenquête van 1800*, meegedeeld door J.M.G. van der Poel, in: *Historia Agriculturae* 1 (1953), 48-194, 2 (1954), 45-233, 3 (1956), 105-170, i.h.b. jg. 2 pp. 162-163 (district Onderdendam): "Bij welgestelde boeren heeft het werkvolk in den zomer goed dun bier voor hun drank, ook wordt thans doorgaans even voor twee uren somers thee gedronken, wanneer het volk dan wederom naar het land gaat om te werken en 's winters op dien tijd, wanneer de vrouw het past"; *Staat van den landbouw en der landhuishouding, in derzelver onderscheidene takken, in de provincie Groningen, in den jare 1818*. Groningen 1821, p. 78: "Koffij en thee komen ook bij eenige boeren, vooral van de onderste en middelste klassen, op de tafel; daartegen minder bier en sterke drank, welke bij de groote boeren gemeenlijk ruimer, en algemeen in den drukken tijd des zomers, gegeven worden." Overijssel: Brief van de prefect van de Bouches de l'Issel aan baron d'Alphonse (1812) (als noot 44): "La boisson la plus ordinaire c'est la bière (...) sans doute la boisson le plus saine, dans un endroit où le vin, qui n'est en usage que parmi les classes aisées, manque, et où on est obligé par la rareté et les prix énormes du café et du Thee de remplacer ces boissons par des surrogats de diverses natures moins saines encore qu'elles." Gelderland: *Statistieke beschrijving van Gelderland* (enz.). Arnhem 1826, p. 543: "Dat het gebruik van bier, schoon nog vrij algemeen, afgenomen is, merkten wij reeds vroeger aan (...) Ten platten lande wordt thans alleen bij zeer welgezeten boeren dagelijks bier gedronken, terwijl andere alleen een kleine hoeveelheid, ten gebruikte op oogst- en feesttijden, plegen op te doen. Voor het overige maken melk, vooral karnemelk, en water den gewonen drank uit. In de steden is het gebruik van bier meer gemeenzaam, doch wordt hetzelfde bij dezulken, wier stand en inkomsten eene ruimere levenswijze toelaten, hoe langer zoo meer door wijn vervangen."

Zoals het oosten bij de overgang van bier op koffie en thee achterliep bij het westen, liep het platteland achter bij de stad. Bij de bespreking van de gegevens uit de boedelbeschrijvingen bleek al dat de stad Groningen in de verspreiding van koffie- en theegoed ver voorlag op het platteland. In het begin van de achttiende eeuw vindt men ze in de stad in vrijwel elke boedelbeschrijving, op het land duurde het tot in de jaren zeventig voor het koffiegoed algemeen was, terwijl het theegoed nog verder achterbleef. Uit andere bronnen blijkt dat een dergelijke achterstand ook in het gebruik bestond. Terwijl in Appingedam het biergebruik onder de lagere stand omstreeks 1780 gering was en er “misbruik van koffie” werd gemaakt⁴⁸, was bier op het platteland in de onmiddellijke omgeving tot het eind van de achttiende eeuw de gewone drank en was er pas in 1818 sprake van vermindering⁴⁹. Deze opmars van koffie en thee in de geografische ruimte heeft haar sociale parallel. Daarvan zijn een groot aantal voorbeelden te geven. Ik beperk mij tot een enkel. In 1775 begon volgens I.J. van den Bosch op het Groningse platteland het gebruik van koffie en thee ingang te vinden bij hen “die niet van hun meerdere afhangen”⁵⁰. Dat herinnert aan een passage uit *De ervarene en verstandige Hollandsche huishoudster*, een vademecum voor de huisvrouw uit diezelfde tijd, waarin wordt aangeraden om het dienstpersoneel geen thee maar bier te geven, omdat ze dan beter werken⁵¹, en het plaatst de opmerking in de *Tegenwoordige Staat van Friesland* (1763) dat de boerenmeiden bij het aangaan van de huur tegenwoordig bedingen dat ze thee krijgen in een sociaal perspectief⁵². Het betekent dat thee, ook tijdens het proces van massalisering, haar status behield. Ik kom daar nog op terug. Het wekt dan ook geen verbazing dat bier zich in de negentiende eeuw, toen het pleit behalve in het zuidoosten in het voordeel van koffie en thee beslecht was, het langst handhaafde in marginale milieus en marginale situaties: in gestichten,

Noord-Holland: Brief van de prefect van het departement van de Zuiderzee aan Baron d'Alphonse (1812) (als noot 44): “Leur boisson (nl. van de burgers) durant le repas consiste en bierre du pays, l'usage du vin ne leur est pas ordinaire, mais il est très peu de moments dans la journée où ils ne boivent du thé très fort ou du café très faible (...) Les habitants des campagnes (...) ne boivent point durant le repas; le thé succède au diné.” Zuid-Holland: J.le Francq van Berkhey, *Natuurlijke Historie van Holland* dl. 3, 3e st. Amsterdam 1772, p. 1534: “Evenwel mag ik niet voorby, voor den Nazaat te boeken, hoe 't gebruik deezer Dranken (nl. thee en koffie), zedert nog geen Eeuw geleeden, dermaate onder ons zy toegenomen; dat 'er genoegzaam alle oude Vaderlandsche Dranken door uit de Mode geraakt zyn.”; Brief van de prefect van de Bouches de la Meuse aan baron d'Alphonse (1812) (als noot 44): “La bierre est la boisson en usage aux repas. Dans les intervalles on boit (les femmes surtout) beaucoup de thé en de café.”

48. G. Muller, *Bericht wegens de stad Appingedam, en omgelegene landstreek*, in: Verhandelingen van de Natuur- en Geneeskundige correspondentie societeit 1, 2e afd. b (1783), 886-898, i.h.b. p. 889.

49. Zie noot 47.

50. I.J. van den Bosch, *Natuur- en geneeskundige verhandeling* (als noot 20), p. 441.

51. Geciteerd bij (J.R. ter Molen), *Thema thee* (als noot 7), pp. 28-29 uit een druk van 1795. De eerste druk was van ca. 1775.

52. J.H. Knoop, *Tegenwoordige staat (...) van Friesland* (als noot 20), p. 471.

gevangenis, bij het werk op het land, in de fabriek en (enigzins verrassend) op kinderfeesten⁵³. De verspreiding, zoals ik die hiervoor schetste, laat zich eenvoudig samenvatten. Wat in de zeventiende eeuw begonnen was als een elitair divertissement, een visitegebruik voor de middag, of als de markering van een rustpauze in de ochtend, aan het begin of ter onderbreking van het werk, groeide in de achttiende eeuw uit tot een dagelijks huiselijk gebruik. Daarbij bleef de rolverdeling tussen koffie en thee in de kustprovincies in grote lijnen dezelfde. In de landprovincies is er daarentegen een duidelijk overwicht, en soms zelfs een monopoliepositie, van de koffie, ook in de middag. Op dit algemene beeld bestaan uitzonderingen. De belangrijkste zijn dat ook in de kustprovincies de betekenis van de koffie toeneemt, naarmate men verder in de sociale hiërarchie afdaald⁵⁴ of zich verder van de stad

53. Bv. Cs.Js. Nieuwenhuijs, *Proeve eener geneeskundige plaatsbeschrijving (topographie) der stad Amsterdam*. 4 dln. Amsterdam 1816-1820, III, 79 (werkhuis), 194 ("wij achten het bier een doelmatig drinken voor vele zieken"); IV, 15 (oude mannen en vrouwen-gasthuis), 47 (Engels hospitaal of weeshuis), 71 (de weeshuizen), 139 (R.-K.Jongensweeshuis), 253-255 (gevangenen); *Kroniek van een Friese boer. De aantekeningen van Doeke Wijgers Hellema te Wirdum*, bewerkt door H. Algra. Franeker 1978, p. 16: bij een kinderfeest (1821) en p. 283 bij de inwijding van de school (1841) worden de kinderen onthaald op koek en bier, de volwassenen op thee; C.J. Geertsema, *Beschrijving van den landbouw in de districten Oldambt, Westerwolde en Fivelgo in de provincie Groningen*, in: Ts. ter bevordering van nijverheid 31 (3e reeks 9) (1868), 49-112, 131-194, 211-292: in het Oldambt (pp.151-152) neemt het volk bier mee naar het land, in Fivelgo (pp. 279-282) drinken de dienstboden bier en ze nemen het ook mee naar het land; T. Haakma Tresling, *Proeve eener beschrijving van de volksvoeding in het arrondissement Winschoten*, in: Ned. ts. voor geneesk. 10, dl. II (1874), 593-618: in het Oldambt krijgt het dienstpersoneel 's zomers bier zoveel zij willen, van een zeer slechte kwaliteit (pp. 594-599), in het werkhuis in Veendam wordt o.a. bier gedronken (pp. 599-603), evenals bij de landbouwers in Winschoten en in de logementen voor vagebonden aldaar (pp. 604-618); J.M. Welcker, *Heren en arbeiders in de vroege Nederlandse arbeidersbeweging 1870-1914*. Amsterdam 1978, p. 312, 403: in de suikerfabriek van G. Enters geven de arbeiders, voor de keuze gesteld, de voorkeur aan (zeer slechte) koffie, "daar het bier als 't ware ondrinkbaar werd't door dien dit zoo zuur was als azijn (zodat men) pijn in het lijf kreeg, zelfs zoo erg was dit in den zomer dat er dikwijls werkvolk naar huis moesten". Zie echter ook hierna, noot 71.

54. Hierbij dient de kanttekening te worden gemaakt, dat dit in de bronnen pas zichtbaar wordt in de tweede helft van de negentiende eeuw, zodat het ook mogelijk is dat de situatie in de achttiende eeuw chaotischer was en dat de tegenstellingen in de negentiende verscherpt zijn. Voorlopig zoek ik echter de verklaring eerder in de anderssoortigheid van de bronnen. In de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw geeft men regionale (of locale) beschrijvingen van de voeding. Daarbij wordt wel aandacht aan de verschillende sociale groepen besteed, maar die blijft globaal. In de tweede helft van de negentiende eeuw bekomert men zich in het bijzonder om de voeding van de lagere standen. In deze tijd worden regelmatig huishoudboekjes van arbeidersgezinnen gepubliceerd. Zo bevatten van de 27 budgets uit de periode 1854-1897 uit Friesland en Holland waarover ik beschik 17 uitsluitend koffie. Illustratief is in het bijzonder een serie van 7 budgets uit Amsterdam uit 1854. Twee van de drie arbeiders die een uitgaaf voor thee in hun budget hebben, hebben de twee hoogste weeklonen uit de groep (Paul van Vliissingen, *Huishoudelijke budgets van gezinnen van werklieden te Amsterdam, behoorende bij een adres aan de Leden der Staten-Generaal, 21 November 1854, ingediend*, in: Ts. v. staathuishoudk. en statistiek 13 (1856), 229-234). De overige budgets zijn te vinden bij T. van der Wal, *Op zoek naar een nieuwe vrijheid. Een kwart eeuw arbeidersbeweging in Friesland (1870-1895)*. Proefschrift Leiden. Leiden 1972, pp. 52-53; Jacques Giele, *Arbeidersleven in Nederland. 1850-1914*. Nijmegen 1979, pp. 42, 46, 57, 64, 124, 144, 174, 256, 258; (J.F. van Hengel.) *Geneeskundige plaatsbeschrijving van het Gooiland*. 's-Gravenhage 1875, pp. 324-335; J.M. Welcker, *Heren en arbeiders* (als noot 53) pp. 312-336 (no 3, 12, 157); *Den Haag werkt. Een arbeidersgezin aan het begin van de 20ste eeuw*, samengest. door R. Claassen, Ch. Dumas, L. Kamerbeek e.a. Den Haag 1984, pp. 29-30. Deze budgets komen uit de kustprovincies, waar thee bij de hogere standen algemeen gebruikelijk was. In de budgets uit de landprovincies uit deze tijd treft men zonder

verwijderd⁵⁵, terwijl men omgekeerd in de landprovincies in de sociale bovenlaag en in de steden theedrinkers aantreft⁵⁶. Dat laatste verklaart waarschijnlijk

uitzondering alleen koffie aan. Bij de berekening van een minimaal levensmiddelenpakket werd dan ook alleen koffie opgevoerd, zo bv. in Deventer in 1851 en 1872 (J.A. van Kampen, *Kanttekeningen bij een rapport over de toestand van de arbeidende klasse in Deventer (1872)*, in: Versl. en Med. v. Overijss. Regt en geschiedenis 91(1976), 96-129) en in Arnhem in 1951 (H.J. Janssen, *De stedelijke zorg voor de behoeftigen*, in: Arnhem. Elf facetten uit de 19e en 20ste eeuw. Zutphen 1983, p. 49).

55. Illustratief voor de verhouding tussen het platteland en de stad zijn bv. de situaties in het Westland en in de vissersdorpen Marken en Volendam. In het Westland werd nog in het begin van de twintigste eeuw zelden thee gebruikt. Na de eerste wereldoorlog veranderde dat door de vele arbeidersdochters die als dienstmeisjes naar de grote steden gingen en later weer naar haar dorp terugkeerden (A.A.A. Verbraeck, *Het Westland. Sociografie van een tuinbouwgebied*. Groningen, enz. 1933, p. 205). In Marken en Volendam is de volksdrank resp. in 1862 (S. Coronel Sr., *Schetsen uit het Markersche volksleven*. Amsterdam 1862, p. 41) en 1912 (C. Goudemond, *Uit het land van de visschers. Hoe ik bij hen woonde*. Rotterdam (1912), pp. 124-126) koffie. De verklaring zal men moeten zoeken in de geslotenheid van deze gemeenschappen, mede op religieuze gronden, voor stedelijke invloeden. In Marken en Volendam uitte zich dat ook in het vasthouden aan een eigen klederdracht tot op de dag van vandaag.

56. Bij de bespreking van de gegevens uit de boedelbeschrijvingen hiervoor werden daarvan al voorbeelden gegeven voor de achttiende eeuw. In de loop van de negentiende en twintigste eeuw nam het aantal theedrinkers geleidelijk toe. Om dat te illustreren een paar voorbeelden, eveneens uit Groningen. In het begin van de achttiende eeuw bevat vrijwel iedere boedelbeschrijving in de stad Groningen theegeod (zie noot 12). In het derde kwart van de eeuw wordt door Doeveren geklaagd over misbruik van koffie en thee (noot 20), terwijl I.J. van den Bosch meent dat koffie en thee in de gehele provincie bij hen die niet van hun meerderen afhangen net zo zullen zijn doorgedrongen als in Holland (noot 50), wat ondersteund lijkt te worden door de opmerking van G. Muller dat in Appingedam onder geringe lieden weinig bier en thee wordt gebruikt (als noot 48, p. 897). In een rapport uit 1851 over de voedingsmiddelen in de stad worden koffie en thee (maar vooral koffie) aangemerkt als volksdranken (*Bijdrage over voedingsmiddelen in de stad of gemeente Groningen gebruikelijk*, in: Ned. ts. v. geneeskunde 1854, 3-16). Niettemin komt in twee arbeidersbudgets uit 1880, één uit de stad Groningen, één uit Appingedam, als dagelijkse drank alleen koffie voor (en in Appingedam thee voor de zondag) (J.M. Welcker, *Heren en arbeiders* (als noot 53), pp. 312-336, no. 20, 26). Op het platteland van Groningen is volgens Dijkema in de tweede helft van de achttiende eeuw de thee nog onbekend en wordt de koffie alleen gebruikt bij feestelijke gelegenheden en later op zondagavond (H. Dijkema, *Proeve van eene geschiedenis der landhuishouding en beschaving, in de provincie Groningen* (enz.). Groningen 1851, pp. 491, 497, 548). Wel hadden voorname landlieden toen al Japans porcelain als pronk. Omstreeks de eeuwwisseling komt ook de thee aarzelend op (noot 47), maar nog in de tweede helft van de negentiende eeuw wordt ze toch nog slechts gebruikt door welgestelde boeren en door de burgerij en dan nog niet overal (*Honderd jaar plattelandleven in Groningen*. (Groningen) 1952, p. 369 (afd. Kielwindweer): "thee dronk men zelden of nooit"; p. 461 (afd. Bedum): "Men dronk ook 's middags in het boerengezin koffie, alleen met bezoek thee. Later veranderde dit langzamerhand en dronk men zo na 1900 in het gezin zelf thee, het personeel kreeg nog wel koffie"; p. 489 (afd. Pieterburen, Eenrum, Westernieland): "Familievisites (1880) namen om drie à half vier een aanvang. Het begon met theedrinken (na 1850 bij de welgestelde boeren reeds algemeen voorkomend. Het recept was toen dikwijls thee met vanille. Zowel de kleinere boeren als de arbeider dronken de hele dag nog koffie"; T. Haakma Tresling, *Proeve eener beschrijving van de volksvoeding in het arrondissement Winschoten* (als noot 53), pp. 594-599 (Oldambt): de burgerij gebruikt koffie en slappe thee van slechte kwaliteit, de gegoede klasse goede koffie en ook chocola (sic!), alle anderen (slappe) koffie, bier en slecht water; pp. 599-603 (Veenkoloniën): alleen de gegoede klasse drinkt thee; pp. 609-618 (Winschoten): de burgerij drinkt koffie en 's middags slechte thee, de polderwerkers (ws. uit Friesland en Holland, J.J.V.) slechte koffie en thee, de landbouwers koffie, water, karnemelk, bier en 's middags slappe thee, de gegoeden koffie en thee, de ambachtslieden en arbeiders koffie). Nog in 1935 wordt koffie aangemerkt als de nationale drank van de Groninger, met de aantekening dat ze sinds de eerste wereldoorlog wat verdrongen wordt door de thee (C. den Hartog, *De voeding van den Groningschen landarbeider*, in: Ned. ts. v. geneeskunde 79, II (1935), 2794-2807, p. 2797). In 1968 behoort Groningen volgens de landelijke enquête van Th.F.S.M. van Schaik en T.M.A.C. Drenth tot de provincies met een voorkeur voor thee (als noot 3, p. 83).

de uitzonderingspositie van de Graafschap Zutphen die bij de behandeling van de boedelbeschrijvingen gesignaleerd werd. Er is in de landprovincies in de achttiende eeuw geen tweede gebied met zoveel stemhebbende stadjes op een relatief klein oppervlak⁵⁷. Ook de meest in het oog lopende uitzondering, het zuidoosten (Oost-Brabant, Limburg), dat in de achttiende eeuw nog grotendeels buiten de grenzen van de Republiek lag en nauwelijks beroerd werd door culturele invloeden uit het westen, laat zich uit die omstandigheden gemakkelijk verklaren. Bier bleef hier, in het zuiden zelfs tot in de twintigste eeuw, de belangrijkste drank⁵⁸. Thee was in veel gezinnen op het platteland in het zuiden in 1955 zelfs nog onbekend.

Wanneer men dit voor ogen heeft en daarbij bedenkt dat in de achttiende-eeuwse bronnen bij herhaling wordt opgemerkt dat het in het bijzonder de vrouwen zijn die zich tot schade van hun gezondheid en met verwaarlozing van hun huishoudelijke plichten aan het misbruik van koffie en thee overgeven⁵⁹, dan lijkt het mechanisme simpel. In de gebieden, plaatsen, sociale groepen waar de theevisite als divertissement werd geïntroduceerd, werd het gebruik van thee in de middaguren geleidelijk opgenomen in het dagelijkse ritme. Hetzelfde gebeurde met de ochtendkoffie. Hun verspreiding weerspiegelt het ontstaan van een nieuwe levensstijl sinds de tweede helft van de zeventiende eeuw, die te karakteriseren is als een behoefte aan gezelligheid en intimiteit. Men vindt haar ook terug in de oprichting van collegiën en later van genootschappen. Vanuit dit perspectief gezien is het toenemend gebruik van koffie in de huiselijke kring in de achttiende eeuw een voorafschaduwing van wat wel als het typisch negentiende-eeuwse burgerlijke gezinsleven is beschouwd. Ze zouden zich echter zo snel niet verspreid hebben, als niet in diezelfde tijd, door het slechter worden van het water en het duurder worden van het bier, de behoefte aan een nieuwe drank was ontstaan. De keuze tussen koffie of thee werd bepaald door de mate waarin ze in de samenleving bekendheid hadden gekregen, ook daar waar de behoefte aan intimiteit zich nog niet gemanifesteerd had. In die milieus had koffie een voorsprong, omdat ze niet met rituelen was omgeven en verder en dieper was doorgedrongen. Toen de keuze eenmaal gemaakt was, remde dat de verdere verspreiding van het dagelijkse theeuurtje af. Zodra de behoefte aan een dergelijke middagpauze ontstond, kon de koffie daar ook in voorzien.

57. Doesburg, Doetinchem, Groenlo, Lochem, Zutphen.

58. V.Th.J. Claessens, A.H.H. Houben en H.L. Raeven, *Berg en Terblijt. Van twee heerlijkheden naar een gemeente*. Valkenburg 1981, p. 280: thee werd niet gedronken en koffie alleen op zondagen als er familiebezoek was (op grond van een interview met twee doorsneebewoners, beiden geboren ca. 1890).

59. Zie noot 20.

d. Veranderingen in het maaltijdensysteem als verklaring voor het verder doordringen van thee en koffie (eind achttiende eeuw)

Tot nu toe is de vraag hoe de koffie en thee in het maaltijdensysteem terecht zijn gekomen nog niet gesteld. Het antwoord op die vraag zal kaart 1 haar historische perspectief moeten geven. In 1773 merkt Le Francq van Berkhey op dat het verdringen van de oud-vaderlandse dranken door koffie en thee doorslaande veranderingen heeft doen ontstaan “in het huishoudelyke, de Diëet, of den leefregel ten aanzien van Spys en Drank, en zelfs in ’t natuurlijke gestel der Natie.” Hij voegt daaraan toe dat “men hier en daar nog eenige ouderwetsche lieden, hoedanigen ik ’er genoeg ken, ontmoet die naar de oude Landswijze, des morgens een stout glas bier in plaats van koffy bij hun ontbijt gebruikt”⁶⁰. Le Francq van Berkhey woonde in Leiden. Zijn horizon omvatte voornamelijk de provincie Holland. Hoewel de gegevens over het maaltijdensysteem in de achttiende eeuw zeer fragmentarisch zijn, mag men met enig voorbehoud stellen dat het ontbijt in de Hollandse steden in zijn tijd uit brood bestond. Op het platteland werd behalve brood ook veel pap gegeten. Als voorbeeld geef ik de Beemster, een rijke polder even ten noorden van Amsterdam. Omstreeks 1800 werd daar ’s morgens tussen zes en acht uur een snee roggebrood met kaas, wittebrood en beschuit gegeten, met een dronk warme wei. Omstreeks half elf volgde een stuk brood met kaas en een kop koffie of een aftreksel van gebrande rogge⁶¹. Elders in dezelfde omgeving was de warme wei toen al vervangen door koffie of thee⁶². Op het gebruik van thee kom ik nog terug. Het gebruik van koffie sluit aan bij haar oorspronkelijke functie. Die oorspronkelijke functie vinden we, met een accentverschil, ook terug in de landprovincies. Ook in dit geval zijn mijn gegevens over het maaltijdensysteem slechts fragmentarisch, maar ze vertonen in een groot gebied, met geringe variaties, zoveel overeenstemming dat het niet te gewaagd lijkt om te generaliseren. Omdat het ontbijt van de stedelijke burgerij in die gebieden grote overeenkomst vertoonde met dat van de

60. J. le Francq van Berkhey, *Natuurlijke Historie van Holland* (als noot 47), pp. 1534, 1543-1544.

61. J. Bouman, *Iets over volkvoeding en leefwijze ten platten lande in Noordholland, in de eerste jaren der 19de eeuw*, in: *Landbouw Courant*, Bijblad 10 (1873), 171-176.

62. *De landbouwenquête van 1800* (als noot 47), I, p. 78 (district Koedijk): “Er wordt doorgaans gegeten ’s morgens na melktijd ten 7 uur een stuk brood met kaas en gemelde thee, ook ’t zelve ’s middags”; I, 119 (district Ouder-Amstel, Nieuwer-Amstel en Thamen): “smorgens naa ’t koeijen voeren en melken: ontbijten met coffij en een boterham”. Daarentegen wordt 25 jaar eerder op het eiland van Dordrecht en in de Alblasserwaard (in het zuiden en zuidoosten van de provincie Zuid-Holland) nog pap als ontbijt gebruikt (I.J. van den Bosch, *Natuur- en geneeskundige verhandeling* (als noot 20), pp. 430, 433).

burgerij in het westen, beperk ik me tot het platteland⁶³. In het algemeen gebruikte men daar het ontbijt pas enkele uren na het opstaan. Het bestond, soms tot in de twintigste eeuw, uit peulvruchten, groenten, aardappelen of pannenkoeken, en pap⁶⁴, in de loop van de tijd op steeds meer plaatsen ook uit pap met brood⁶⁵. Als ik op mijn gegevens af mag gaan, dan is er in tegenstel-

63. Voor de stad Groningen wordt door de prefect van het departement Ems-occidental in 1812 in een brief aan baron d'Alphonse (als noot 44) gemeld dat het ontbijt in de stad bestaat uit brood met boter en koffie of thee. Zestien jaar later ontbeten in Noord- en Zuidbroek (een welvarend dorp niet ver van de stad) de welgestelde burgers met koffie en een boterham (H. Antonides, *Noord- en Zuidbroek in vroegere jaren*. Noordbroek 1973, p. 240). Thee was op het platteland toen nog nagenoeg onbekend (zie noot 56).

64. Bv. H. Dijkema, *Proeve* (als noot 56), p. 392: "In dit tijdvak (tot ca. 1740) en later, bestond het ontbijt (op het platteland van Groningen) zoo wel als 't middagmaal hoofdzakelijk uit de peen" ; p. 552: "'t Ontbijt bestond (in de periode 1749-1795) nog niet uit roggebrood; karnemelkenbrij met paardebouwen vergoedde dit gemis"; *Drenthe in vlugtige en losse omtrekken geschetst* door drie progadisten, Van der Scheer, Boom en Lesturgeon. Fotografische herdruk (van de uitgave uit 1842). Leeuwarden 1974, pp. 253-254: "Dat wil zeggen dat de boer hier (in Sleen, "op een hair na als elders") zich met een kop koffij ontuchttert, voorts een ontbijt neemt van gestoofde aardappelen of meelbrij (...). Dat hij te tien ure weder de koffij gebruikt"; J. van der Veen Az., *Drentsch mosaik*. Dl. I. Groningen 1844, p. 19: "'s Morgens (...) ontuchttert hij zich met 'stoetebruggen' en slappe koffij. Om tien uur zegent hij (nl. de Drentse boer) zijn corpus met pannenkoeken en brij, of, indien hij 't armoedig heeft, met aardappelen en brij"; J. Koops, *Het ontbijt in Drenthe omstreeks 1900*, in: *Drenthe* 30 no. 3 (maart 1959), 10-11: "Het ontbijt werd gebruikt na de morgenkoffie (in de zuidwesthoek 1 à 1 1/2 uur na). Bij de morgenkoffie kreeg men een sneetje stoot. Het ontbijt bestond in veel gezinnen uit roggebrij en werd aangevuld met één snede roggestoet of roggebrood. Dikwijls bestond het ook uit gestampte aardappelen. In de zuidwesthoek veel uit pannenkoeken van eigen verbouwd gezeefd boekweitmeel of gekocht gemengd meel"; F.A. Ebbinghe Wubben, *Plaatsbeschrijving der gemeente Staphorst, provincie Overijssel*. Groningen 1835, p. 30: "Terloops zij opgemerkt dat de gewone maaltijden zijn: met het opstaan koffie met een brugge (snee stoete, meest met sierp, stroop), om 9 à 10 uur de pannenkoeken met spek"; *Hoe het vroeger was. Uit de geschiedenis van Mastenbroek en Kampereiland*, in: *Kamper Nieuwsblad* 7-10-1937: "Men stond (ca. 1880) 's morgens om 4 uur op en dan was het direct melken. Was dat gebeurd, dan stond voor elk een kom koffie klaar met een steek van vijf voor een cent. Om 8 uur was het brij of pap eten (...). Soms stampte men er paardebouwen of roggebrood door."

65. Bv. in Groningen: *Staat van den landbouw en der landhuishouding, in derzelver onderscheidene takken, in de provincie Groningen, in den jare 1818*. Groningen 1821, p. 78: "des avonds (...) altijt brij en boterhammen, waarmede ook veelal het ontbijt of morgeneten geschiedt"; H. Antonides, *Noord- en Zuidbroek in vroegere jaren*. Noordbroek 1973, p. 240: "De burgerij ontbijt (in 1828) met een boterham en een kop koffie; de boerenstand met brij (...) en daar ongelijks boterhams bij"; J.S. van Weerden, *Zuurdiek, dien dörpke*. Grunnen 1966, pp. 82-83: "Om half vijf dronken de vrouwen koffie. Om 7.30 broodeten, bij het werkvolk een paar bruggen en kaas en zoepenbrij na (in 1828)"; *Twee kleinzoons van Cornelis Willems. De boerderij 'De hoogte' in of omstreeks 1828*, in: Groningen 12 (1929), 158-160: het dienstpersioneel kreeg als ontbijt twee sneden roggebrood met zoepenbrij; C.J. Geertsema, *Beschrijving van den landbouw in de districten Oldambt, Westerwolde en Fivelgo in de provincie Groningen*, in Ts. ter bev. v. nijverheid 31 (3e reeks, dl. 9) (1868), 49-292, pp. 151-152 (Oldambt): "vaste knechts en meiden staan 's morgens om 4 uur op, melken, veevoederen en andere werkzaamheden; om 7 uur ontbijt, bestaande uit karnemelkenbrij met roggebrood"; pp. 217-218 (Westerwolde): "Morgenmaal: opgewarmde kost van de vorige dag of aardappelen met brood"; pp. 289-290 (Fivelgo): "'s Morgens eet men om 5 à 6 uur karnemelk en brij met roggebrood; in sommige streken 's morgens koffie met brood; 's winters eet men 's morgens meest om 7 uur"; *Honderd jaar plattelendsleven in Groningen*. (Groningen) 1952, p. 314 (afd. Bellingwolde): "Dat ontbijt bestond gewoonlijk (ca. 1880) uit roggebrood met zelfgekarnde boter en karnemelkse pap." 's Zondags in plaats van pap koffie; pp. 446-447 (afd. 't Zandt): "Om zeuven uur kwam 't volk thoes te eten. Brood mit kees en koffie of soepenbrij. Soepenbrij 's morgens haar 't volk moer 'n hekel aan. Ze werren doar zoo slooperig op"; p. 414 (afd. Spijk): "De broodmaaltijden bestonden (ca. 1880) uit roggebrood met geraspte magere kaas of zoepenkees, met zelfgekookte karnemelkse pap na (zoepenbrij)"; p. 386 (afd. Middelstum): "om 7 uur at men gezamenlijk soepenbrij met

ling tot de kustgebieden tot het midden van de negentiende eeuw geen vast tijdstip tussen het ontbijt en het middagmaal waarop koffie werd gedronken. Koffie werd meteen na het opstaan gebruikt, al of niet met een boterham, ter ontzuivering⁶⁶. Ze kwam tegen het eind van de achttiende eeuw in de plaats van een glas bier of water⁶⁷. Vanaf dat tijdstip verspreidde ze zich, ogenschijnlijk zonder veel systeem, over de dag. In de literatuur en in de antwoorden op onze vragenlijst vindt men meer dan eens de opmerking dat bij de lagere standen of bij de boeren de koffiekannet de hele dag op het vuur stond. Wie zin had, nam een kop⁶⁸. Tenslotte vond ze ook een plaats (maar pas veel later) bij of na het ontbijt⁶⁹.

Opmerkelijk in de verspreiding van de koffie is nog dat ze in de sociale hiërarchie, in tegenstelling tot de thee, haar aangrijpingspunt vond in het midden, of iets onder het midden, waar bier in de achttiende eeuw te kostbaar werd en water te armoedig was. Veel meer dan thee was koffie een volksdrank. We zien dat nog eens bevestigd in de gegevens over het ontbijt. Welgestelde en (bijna een tautologie) ouderwetse mensen hielden het langst vast aan bier (en water), sommigen zelfs tot in de twintigste eeuw maar na de

roggebrood met geraspte kaas en schapenboter"; pp. 343-344 (Grijpskerk): "Karnemelkse pap werd 6 dagen per week, drie keer per dag gegeten. De koude maaltijd, 's morgens, bestond verder alleen uit roggebrood met schapenboter en geraspte friese kaas"; p. 485 (afd. Pieterburen, Eenrum, Westernieland): "'t Ontbijt bestond uit roggebrood met schapenboter en geraspte Friese kaas en koffie, met soepenbrij toe."

66. Zie bv. de noten 64 en 65.

67. Bv. I.J. van den Bosch, *Natuur- en geneeskundige verhandeling* (1778) (als noot 20), p. 606: "In den Oldampten; alwaar men 's morgens, voor dat men begint te werken, eerst een roggebroods boterham, met een glas zes guldens bier nuttigt"; *Twee kleinzoon van Cornelis Willems* (1828) (als noot 65), p. 40.

68. Bv. F.J. Volteren (als noot 20); G.J. Rehm, *Made, Geertruidenberg en Drimmelen in 1833 gezien door de vrijwilliger Pieter de Quack*, in: *De Hollantsche tuyn*, (enz.). Geertruidenberg 1984, 11-28, p. 16: "de koffijketel is nimmer van het vuur, zesmaal daags wordt er ook koffij gedronken"; C. Goudemond, *Uit het land van de visschers. Hoe ik bij hen woonde*. Rotterdam (1912), pp. 124-126: "de hele dag door wordt koffie aangeboden"; E. ter Marsch *Het beuksken van Hengel*. Hengelo 1935, p. 50: "Onder het vuur was altijd een open plaats voor de koffiesmukke. Wanneer er een gast kwam ... Ie drinkt toch 'n köpken koffie met ons?"; F. den Eerzamen, *Het eiland Goeree*. Meppel 1966 (=Neerlands Volksleven 16(1966), no. 2-3), p. 152: "De koffiepote stond urenlang op het petrooljemesien of op de kachel te pruttelen"; P.H. Beenen, *Dialect en volkskunde van Herten*. Roermond 1973, p. 356: "de winteravonden zat men binnen rond de eeuwige koffiepote"; N. Roymans e.a., *De negende Zaligheid*. Bladel 1975, p. 168: "en hierbij stond de koffiepote de gehele dag op de kachel".

69. Vgl. bv. de opsomming van het ontbijt op het Groningse platteland in de tweede helft van de vorige eeuw in *Honderd jaar plattelandleven* (noot 65): alleen uit de afd. Pieterburen wordt het gebruik van koffie (naast de soepenbrij) vermeld. Overigens zet die verschuiving in de richting van de koffie al vroeger in, het eerst bij de burgers. Zo wordt volgens de prefect van het departement Ems-occidental in zijn brief (1812) aan baron d'Alphonse (als noot 45) meegedeeld dat in de stad brood met boter en koffie en thee gegeten wordt, maar dat men op het platteland nog vaak pap aan arbeiders geeft. Daarmee wordt de suggestie gewekt dat de boeren koffie drinken, maar legt men die informatie naast die uit Noord- en Zuidbroek, dat zich in de enquête van 1828 van andere dorpen onderscheidt door progressiviteit, dan blijkt dat daar in ieder geval de burgers ontbijten met koffie en een boterham, en de boeren nog met pap met brood, zonder koffie (als noot 65).

achtentiende eeuw toch waarschijnlijk alleen bij de warme maaltijd⁷⁰. Dat is de keerzijde van de marginalisering van het (goedkope) bier, dat ik hiervoor signaleerde. Voorzover ook in dit geval marginalisering optrad, was dat in het gebruik bij begrafenissen, bij oogst- en hooifeesten en andere feestmaaltijden⁷¹. Intussen beviel het gebruik van koffie bij het ontbijt zo goed, dat veel huisvrouwen in het westen er al in de achttiende eeuw toe overgingen om ook 's avonds in plaats van pap brood met koffie te geven, een gebruik dat zich in de negentiende en twintigste eeuw verder zou verspreiden. In de zorg waarmee dit in de tweede helft van de achttiende eeuw door een geneeskundige als I.J. van den Bosch gesignaleerd wordt, klinkt de aarzeling van de betere standen tegenover deze nieuwe ontwikkeling door⁷².

70. G.D.J. Schotel. *Oud-Hollandsch huisgezin* (als noot 7), pp. 390-391: "in den aanvang konden zich ouderwetsche, deftige gezinnen niet met de meer en meer insluipende gewoonte om de mede of het bier op de ontbijttafel door de koffie te laten vervangen, vereenigen, en enkelen bleven tot in het midden der 18e eeuw aan het oud-vaderlandsch gebruik getrouw." Schotel geeft geen bron, maar ik veronderstel dat hij deze opmerking ontleent aan J. le Franq van Berkhey (zie hiervoor noot 60). In bronnen uit later tijd wordt niet meer expliciet over het ontbijt gesproken, maar over de maaltijd (en), waarmee wel de warme maaltijd zal zijn bedoeld. Zo interpreteer ik in ieder geval de opmerkingen in de *Statistische beschrijving van Gelderland*, (enz.). Arnhem 1826, p. 543, dat alleen de welgestelde boeren nog dagelijks bier drinken; in de *Staat van den landbouw en der landhuishouding, in derzelver onderscheidene takken, in de provincie Groningen, in den jare 1818*. Groningen 1821, p. 78 (als noot 47); bij Harm Tiesing: "Het gebruik van koffie was toen (ca. 1865 in Oostelijk Drenthe) ook reeds algemeen. In heel ouderwetsche gezinnen werd toen een soort bier of mede gedronken." (C.H. Edelman, *De geschriften van Harm Tiesing over den landbouw en het volksleven van oostelijk Drenthe*. Assen 1943, p. 393); en in de advertentie van de Arnhemse bierbrouwerij, die tot 1928 haar bier als tafeldrank aanpreef voor zowel kinderen als volwassenen (Van Sonsbeke, *Arnhemse straten, geplaveid met herinneringen*. Arnhem 1983, p. 13).

71. J.S. Theissen, *De Groninger ommelanden voor honderd jaar*, in: Gron. volksalmanak voor 1928, 1-72; in Den Ham en Fransum dronk men bij de avondvisites als tractatie warm bier (p. 24), in Noordbroek warm of koud bier bij het begrafenismaal (en daarna koffie of thee) (p.31); op Marken (Noord-Holland) dronk men in het midden van de vorige eeuw op hoogtij-dagen een kopje theemelk, chocola, of warm bier (S. Coronel sr., *Schetsen uit het Markersch volksleven*. Amsterdam 1862, p. 43).

72. I.J. van den Bosch, *Natuur- en geneeskundige verhandeling* (1778) (als noot 20), p. 420: "Door het gebruik van Meelspyzen enz. is 'er weinig plaats voor groenten over. -Ten minsten maakt men 'er in veele plaatsen des Vaderlands geen gebruik genoeg van: in welke de traagheid al veel een boterham enz. met koffy en thee doet verkiezen"; pp. 598-599: "De gewoonte plagt ook algemeener te zyn dan heden, om des avonds na de salade pap van zoete en andere melk te eeten, 't geen nog veele burgerhuizen, en ten platten lande geschiedt, veel geschikter, dan een boterham, met warme slurpdranken"; in de loop van zijn werk zal hij deze kritiek nog een aantal keren herhalen bij de behandeling van de voeding in de afzonderlijke streken (pp. 429, 431, 438, 440); ook nu zijn het de burgers in het westen (maar niet de hogere standen!) die voorop lopen, vgl. bv. F.J. Volteren, *Bericht aangaande de ziekten binnen de stad Utrecht, sedert den Jaare 1777, tot het einde van 1779* (als noot 20), p. 501: "terwijl hun avondmaal (nl. van de burgerstand) meestal uit boterhammen en coffy bestaat"; J. Rôbol, *Bericht wegens de ligging en gesteldheid der stad Enkhuisen, de levenswijze der inwoonderen*(enz.) in 't jaar 1779, in: Verh. v. d. Natuur- en Geneesk. correspondentie sociëteit 1, 2e afd. b (1783), 815-849, p. 819: "de gemene man eet 's avonds een boterham, met een kopje koffy"; veel later wordt het ook in het oosten gesignaleerd, bij de burgers op het platteland en dan ook bij de meer welgestelde boeren, zo bv. in Noord- en Zuidbroek in 1828 (als noot 65), p. 240: "Het avondeten bestaat bij de boer uit brij en boterhams, vooraf gegaan door het overgehouden middageten van de vorige dag. Bij de burgerij wordt de brij veelal vervangen door de koffij", en nog veel later bij de welgestelde boeren in Bedum (ca. 1880): "Op de meer welgestelde bedrijven kreeg het gezin 's avonds reeds vaak een

In het overzicht van de maaltijdsystemen waarin de koffie een plaats vond, heb ik het noordwesten (Friesland) buiten beschouwing gelaten. Ik heb dat gedaan omdat het kaartbeeld doet veronderstellen dat het gebruik van thee bij het ontbijt in het noordwesten en het zuidwesten zijn oorsprong heeft gehad. Ook in dit geval moet ik woekeren met mijn gegevens. Dat vooropgesteld, stel ik vast dat het systeem in de ochtenduren een grotere gelijkenis vertoont met dat in de landprovincies en in het zuidwesten⁷³ dan met dat in Holland. Het ontbijt dat de Friezen in de tweede helft van de achttiende eeuw gebruikten, was te vergelijken met dat in de landprovincies, maar verschilde daarvan weer doordat het een paar uur later niet door een warm middagmaal maar door brood met thee gevolgd werd⁷⁴. Dat theegebruik, dat wortelt in de in Friesland al vroeg geïntroduceerde theevisite, gecombineerd met een zwaar warm ontbijt, moet de verspreiding van de koffie gehinderd hebben. We vinden de koffie in Friesland dan ook vooral daar waar een burgerlijk levenspatroon (en maaltijdsysteem) gevolgd werd⁷⁵. Zo verklaar ik dat het eerste ontbijt, dat op het Groningse platteland meteen na het opstaan gebruikt

broodmaaltijd" (*Honderd jaar plattelandsleven in Groningen*. (Groningen) 1952, p. 461); maar algemeen is dat dan nog lang niet. Opmerkelijk is dat de kritiek van Van den Bosch 130 jaar later weer uit Limburg komt, als het warme eten ook daar door koffie met brood verdrongen wordt (F. Breidfeldt, *Het boek voor moeder en dochter. Volledig onderricht in alles wat eene vrouw, als huishoudster en moeder, dient te weten*. Roermond/Amsterdam 1906, p. 145: "Veel huisvrouwen, vooral in arbeidersgezinnen, hebben de slechte gewoonte om elke middag in plaats van gekookt eten, koffie met brood en vlees op tafel te zetten; dit is nadelig voor de beurs, voor de gezondheid en voor het huiselijk geluk".)

73. De overeenkomst met het zuidwesten (Zeeland) vind ik in de opmerking van I.J. van den Bosch, *Natuur- en geneeskundige verhandeling* (1778) (als noot 20), p. 605: "Zoo is de gewoonte goed in de landen van den helius, om in den voor- en natyd, en in het begin van Maart, tot half April, des morgens voor vyf uren, wanneer de boeren-knegts het veld-werk gaan beginnen den ontbyt met een maaltyd van spek of vleesch, en wat 'er van den avond te voeren, van veld- en tuinvrugten, is overgebleeven, aan te vangen (...) waar op voorheen altoos een kom karne-melkspap, met grutten gekookt, werd toegegeeten: daar nu deeze goede gewoonte mede al veranderd wordt, om, in deszelfs plaats, braaf warme koffy of thee te drinken." Uitgezocht moet nog worden of een dergelijk zwaar ontbijt wellicht tekenend is voor de akkerbouwgebieden, in tegenstelling tot de veeteeltgebieden. Dat zou dan betekenen dat in Friesland in de achttiende eeuw de akkerbouwgebieden in het noorden het maaltijdsysteem in het aangrenzende Tietjerksteradeel (waar het oudste gegeven van afkomstig is) bepaalden en dat later de invloed van de veeteeltgebieden in het westen van Friesland groter werd. Omgekeerd zou het voor Zeeland de sterke positie van de thee aldaar verklaren.

74. "'s Morgens zeer vroeg bij de hand, meest met het opgaan van de zon, gebruiken wij ons middagmaal reeds te negen uren: eenige uren later drinken wij een glas bier, of, zooals bij sommige van mijn bureu meer en meer in gebruik komt, een kopje thee met eene boterham" (ca. 1750, geciteerd bij J.J. Spahr van der Hoek en Y.N. Ypma, *Tietjerksteradeel. Bydrage ta de sosiale skiednis fan de Wâlden*. Leeuwarden 1978, p. 86). In 1812 is het gebruik in ieder geval niet algemeen, zoals blijkt uit de brief van de prefect van Friesland aan baron d'Alphonse (als noot 44): "à huit heures le ménage se réunit (op het platteland), le premier quart de la journée est terminé; quelques uns tiennent alors le diné, et se livrent ensuite au repos, jusqu'à dix heures; d'autres mangent une beurree, prennent le thé, et recommencent à neuf heures le travail." Als de hier gesignaleerde tegenstelling geen ontwikkeling, maar de tegenstelling tussen het akkerbouwgebied in het noorden en het veeteeltgebied in het westen weerspiegelt, komt mijn verklaring op losse schroeven te staan, tenzij men aanneemt dat de cultuur van de bouwstreek op het Friese platteland toonaangevend was en het theegebruik bij het ontbijt versterkte.

75. Zo bijvoorbeeld bij de rentenierende boer, die volgens de prefect van Friesland (1812) om 10 of 11 uur zijn koffie kent.

werd en uit een glas bier of een kop koffie met een stuk brood bestond, op het Friese platteland al in de achttiende eeuw uit brood met thee bestond, en dat de thee, toen de warme maaltijd in het begin van de negentiende eeuw geleidelijk doorschoof naar het midden van de dag, ook bij het eigenlijke ontbijt, twee of drie uur na het opstaan terecht kwam. In het burgerlijke maaltijdensysteem had de thee daar in het westen inmiddels al een plaats gevonden.

e. Statusbehoefte als drijfveer achter de verdringing van koffie bij het ontbijt door thee (negentiende en twintigste eeuw)

Het antwoord op de vraag hoe de thee bij het ontbijt terecht is gekomen, in feite het kernprobleem bij de verklaring van de verspreidingskaarten, vinden we, als zo vaak, bij Le Francq van Berkhey. In dezelfde passage uit 1773 die ik hiervoor al gedeeltelijk citeerde, schrijft hij dat men, vooral onder de grote lieden (dezelfden die het langst aan het gebruik van bier bij het ontbijt hadden vastgehouden) de gewoonte heeft ingevoerd om 's morgens thee in plaats van koffie te drinken, omdat thee lichter zou zijn, maar dat men zich over het algemeen aan koffie houdt⁷⁶. Dat houdt in dat de thee, ondanks haar verregaande popularisering in de middaguren, haar status nog altijd niet verloren had. Die status zou de motor blijven achter haar verdere verspreiding, ten koste van het gebruik van koffie. Op de verspreidingskaarten zien we daarvan het resultaat. Dat van die verspreiding in de negentiende-eeuwse boedelbeschrijvingen van Dalfts en Groenlo/Lichtenvoorde zo weinig te merken was, moet verklaard worden uit het tempo van de verspreiding. Wie in de negentiende eeuw al theegoed in huis had, ging het geleidelijk ook voor het ontbijt gebruiken. Wie koffie dronk, bleef koffie drinken. De werkelijk grote uitbreiding van het theegebruik in de middaguren in de koffiëgebieden had pas plaats in de twintigste eeuw, na de eerste wereldoorlog⁷⁷. Of ze ook bij het ontbijt die plaats zal krijgen, mag men betwijfelen. Na de tweede wereldoorlog is het theegebruik door de opkomst van bier en frisdranken zo drastisch verminderd, dat dat wel eens zijn terugslag zou kunnen hebben op het gebruik bij het ontbijt⁷⁸. De nieuwe vragenlijst van ons Instituut, die wij eind 1986 aan onze medewerkers hebben toegezonden, zal daarover uitsluitend moeten geven.

76. J. le Francq van Berkhey, *Natuurlyke Historie van Holland* (als noot 47), p. 1538.

77. C. den Hartog, *De voeding van den Groningschen landarbeider* (als noot 56); A.A. Verbraeck, *Het Westland* (als noot 55).

78. T. Mulder, *De voeding in Nederland gedurende de jaren 1950-1960*, in: *Voeding* 23 (1962), 564-646, i.h.b. 570-571: uit de hier gegeven tabellen, die vergeleken worden met de situatie in 1936/1938, blijkt dat het gebruik van koffie en thee in 1950 aanzienlijk lager ligt dan voor de oorlog (ongeveer de helft) en dat de koffie zich in de jaren daarna herstelt, maar de thee niet.

Samenvattend kan men zeggen dat de verspreiding op de kaarten aan het begin van dit artikel het resultaat is van een aantal in elkaar grijpende processen. De aanvankelijke verspreiding, in de zeventiende eeuw, hangt nauw samen met het opkomen van een nieuwe levensstijl, een behoefte aan gezelligheid, die zich uitte in de populariteit van theevisites en de opening van koffiehuisen. In deze fase verspreidden de koffie en thee zich van west naar oost, van de stad naar het land en van boven naar beneden. In de achttiende eeuw werd deze behoefte aan gezelligheid verdiept tot een behoefte aan huiselijke intimiteit, die later karakteristiek zou worden voor de burgerlijke levensstijl van de negentiende eeuw. Bij deze verspreiding kreeg de koffie een voorsprong, omdat ze minder elitair was, en sneller de lagere standen bereikte. De verspreiding kreeg een nieuwe impuls in de achttiende eeuw als gevolg van het steeds duurder en slechter worden van bier en water, wat de behoefte aan een nieuwe dagelijkse drank deed ontstaan. Omdat deze behoefte in het sociale midden of iets daaronder ontstond, ontmoette ze in grote delen van het land als eerste de koffie. Koffie werd in de loop van de negentiende eeuw de volksdrank. Een derde impuls hing samen met veranderingen in het maaltijdensysteem, waarin, in de loop van de achttiende en negentiende eeuw, voorzover dat al niet gebeurd was, geleidelijk warm eten en pap door brood werden vervangen. In dit proces voegde de koffie zich bij het ontbijt, omdat ze zich op een uitzondering als Friesland na in het gehele land juist in de morgenuren een vaste plaats had weten te veroveren. In de vierde fase ten slotte, die eind achttiende eeuw begon, verdrong de thee de koffie bij het ontbijt en in de middaguren, dank zij het feit dat ze in de voorafgaande periode haar status had weten te behouden. Deze fase was in de twintigste eeuw nog niet geheel afgesloten.

Ik neem aan dat ik niet hoeft terug te keren naar de beide hypothesen aan het begin van dit artikel om de lezer ervan te overtuigen dat een dergelijk gecompliceerd samenstel van krachten niet van een kaart, die niet meer dan een momentopname is, valt af te lezen en dat een seriële bron als de boedelbeschrijving door haar eenzijdigheid eveneens ontoereikend is. Een verspreidingskaart als die van de koffie en thee kan alleen verklaard worden met behulp van zeer verschillende historische gegevens. Zonder die gegevens blijven interpretaties op zijn best ongenueanceerd en vaak een slag in de lucht.

Die Verbreitung von Kaffee und Tee in den Niederlanden

Die Verbreitungen von Kaffee und Tee, wie sie auf den Karten am Anfang dieses Beitrags stehen, sind das Ergebnis mehrerer ineinandergreifender Prozesse. Die erste Verbreitungswelle im 17. Jahrhundert hängt eng zusammen mit dem Entstehen eines neuen Lebensstils, eines neuen Bedürfnisses nach geselligem Zusammensein, das sich unter anderem in der Popularität von Teevisiten und Kaffeehäusern manifestierte. Sie verbreitete sich vom Westen nach Osten, von oben nach unten, von der Stadt zum Land, und wurde im 18. Jahrhundert weiter vertieft vom Bedürfnis nach Intimität im Familienkreis, das charakteristisch für den bürgerlichen Lebensstil des 19. Jahrhunderts wurde. Während dieser Verbreitung gewann der Kaffee einen Vorsprung, weil er weniger elitär geprägt war und auch dort, wo das Bedürfnis nach Geselligkeit und Intimität sich noch nicht durchgesetzt hatte, einen Platz fand.

Die zweite Verbreitungswelle hing eng zusammen mit einem steigenden Bedürfnis nach einem neuen alltäglichen Getränk, da Bier und Wasser teurer und schlechter wurden. Die Entscheidung für Kaffee und Tee wurde von der ersten Welle ausgelöst. Weil dieses Bedürfnis etwa in der Mitte der sozialen Hierarchie entstand, wurde zuerst der Kaffee bevorzugt. Er wurde im Laufe des 19. Jahrhunderts das Getränk des Volkes.

Die dritte Welle hing eng mit dem Wandel im Speisensystem zusammen, als im 18. und 19. Jahrhundert das Brot allmählich das warme Essen und den Brei ersetzte. In diesem Prozeß wurde der Kaffee das Getränk zum Frühstück, auch weil er sich – abgesehen von einigen Ausnahmen wie z.B. in Friesland – im ganzen Land eine feste Position am Vormittag erworben hatte.

Die vierte Welle schließlich hing wieder eng mit den beiden ersten zusammen. Sie brachte den Tee beim Frühstück an die Stelle des Kaffees und am Nachmittag dort, wo der Kaffee sich durchgesetzt hatte. Die treibende Kraft hinter dieser letzten Welle war der höhere Status von Tee, den er in den vorhergehenden Verbreitungswellen beibehalten hatte.